Artuklu Kurdology
e-ISSN: 3062-0236
(19) March 2025

سەرهەڵدانی هزری نەتەوایەتی لە شیعری کلاسیکی کوردیدا[1]

The Rise of National Thought in Classical Kurdish Poetry

Klasik Kürt Şiirinde Milliyetçi Düşüncenin Yükselişi

Rizgar Abdulkadir SAEED
https://orcid.org/0009-0008-1573-4206 | saeedrizgar@yahoo.com
Xwendekarê Lisansa Bilind, Zanîngeha Bingolê, Beşa Ziman û Edebiyata Kurdî, Bingol, Türkiye
ROR ID: https://ror.org/03hx84x94

Hemin Omar AHMAD
https://orcid.org/0000-0003-1985-9512| heminahmad40@gmail.com
Doç. Dr. Zanîngeha Bingolê, Beşa Ziman û Edebiyata Kurdî, Bingol, Türkiye
ROR ID: https://ror.org/03hx84x94

Jêgir *Citation* Atıf	Saeed, R. A. & Ahmad, H.O. (2025). سەرهەڵدانی هزری نەتەوایەتی لە شیعری کلاسیکی کوردیدا. Artuklu Kurdology (19). 33-58 DOI: 10.35859/artuklukurdology.1605503
Dîroka Şandinê Submission Date Geliş tarihi	22.12.2024
Dîroka Qebûlê *Acceptance Date* Kabul Tarihi	03.02.2025
Dîroka Weşandinê *Publication Date* Yayın tarihi	30.03.2025
Cureyê Gotarê *Article Type* Makale Türü	Gotara vekolînê Research article Araştırma makalesi
Hakemtî Peer-Review Hakemlik	Cot Nenas – Du ji derve Double anonymized - Two External Çift Taraflı Kör Hakemlik – İki hakem
Beyana Etîk *Ethical Statement* Etik Beyanı	Hatîye beyankirin ku di pêkanîn û nivîsîna vê xebatê de hemû rêzikên zanistî û etîk hatine şopandin û hemû çavkanî bi awayekî têkûz hatine referanskirin *It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.* Bu çalışma yapılırken ve yazılırken bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve kullanılan tüm kaynaklara uygun şekilde atıfta bulunulduğu beyan edilir.
Kontrola Întihalê *Plagiarism Checks* Benzerlik Kontrolü	Belê – İntihal.net *Yes – İntihal.net* Evet – İntihal.net
Nakokiyên Berjewendiyan *Conflicts of Interest* Çıkar Çatışması	Di gotarê de di navbera nivîskar û ti alîyên din nakokîya berjewendîyê tune ye. *There is no conflict of interest between the author and any parties in the article.* Yazar ile makalede yer alan taraflar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Alîkarîya Darayî *Grant Support* Maddi Destek	Nivîskar beyan dike ku wan wî ji bo vê vekolînê ti fonên derveyî wernegirtine. *The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.* Yazar(lar), bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul etmektedirler.
Mafê Telîfê & Destûr *Copyright & License* Telif Hakkı & Lisanslama	Nivîskar li jer lîsansa CC BY-NC 4.0 mafê xwe yê li ser xebata xwe diparêzin. *Authors publishing in the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.* Dergide yayın yapan yazarlar, CC BY-NC 4.0 kapsamında lisanslanan çalışmalarının telif haklarını saklı tutarlar.
Agahîyên Îndeksan Dizinleme Bilgisi Indexing	DOAJ, ErihPlus, MLA, ProQuest, Linguistic Bibliography

1 Ev gotar ji teza masterê Rizgar Abdulkadir SAEED a bi serenavê “Gutarî Netewegerî le Şî’rekanî Hêmîn da” hatiye wergirtin. Rêjeya tevkarîyê Rizgar Abdulkadir SAEED % 50; Hemin Omar Ahmad %50 ye

کورتە

هزری نەتەوایەتی وەکو یەکێک لە بابەتە گرنگ و هەستیارەکان بووەتە بابەت و ناوەڕۆکی زۆر ژانری ئەدەبی، بەتایبەت شیعر. ئەدەبیاتی کوردیش پێشوازییەکی بەرچاوی لە هزری نەتەوایەتی کردووە و شاعیرانی کورد بە سەدان شیعر و بەرهەمیان لەسەر بنیاتناوە. یەکەم کەسیش کە زۆر بە ڕوونی ئاوڕی لەم بابەتە داوەتەوە (ئەحمەدی خانی) شاعێری کلاسیکی کوردییە، کە بە ڕێچکەشکێن و تەنانەت باوکی هزری نەتەوایەتیی کوردی ناودەبرێت. ئەم توێژینەوەیەش هەوڵی داوە ناوەڕۆکی خۆی بۆ هزری نەتەوایەتی بە شێوەیەکی گشتی و لای شاعیری کلاسیکی کورد (خانی) بە تایبەتی تەرخان بکات و پەردە لەسەر ئەو هزرە نەتەوایەتییانە لابدات کە خانی لە دووتوێی بەرهەمەکەی خۆی بەرجەستەی کردوون. هەروەها لەم توێژینەوەیەدا هەوڵدراوە بەگشتی بیرورا جیاوازەکانی نووسەر و لێکۆڵەرەوەکانی کورد لەسەر هزری نەتەوایەتی (خانی) تاوتوێ بکرێت. بۆ ئەم مەبەستەش ناوەڕۆکی توێژینەوەکە کراوە بە دوو بەشی سەرەکی، کە لە بەشی یەکەمدا هزری نەتەوایەتی لە چەند لایەنێکی وەکو: چەمک و تیۆر و مێژووی سەرهەڵدان و پەیوەندی لەگەڵ ئەدەب دەخاتەڕوو، هەروەها باسی هزری نەتەوایەتی لە لای کورد و ڕەنگدانەوەی لە ناو شیعری کوردی دەکات. لە بەشی دووەمیشدا تیشک دەخاتە سەر (خانی)، وەکو نموونەیەکی شاعیری کلاسیکی کوردی، چەند لایەنێکی هزری نەتەوایەتی لە (مەم و زین)ەکەی، وەکو لایەنی: بەرجەستەکردنی ناسنامەی کلتوری کوردی، کلتوری ئازایەتی و چاونەترسی و ناتەبایی و دووبەرەکی، وروژاندن و دروستکردنی هەست و ویستی ئازادی و سەربەخۆیی لە ناخی میللەتی کورد، خزمەتی زمان وئەدەبیاتی کوردی و هەوڵ بۆ بەرجەستەکردنی هەست و هۆشیاری نەتەوایەتی... هیتر، پێشکەشدەکات.

وشەی سەرەکی

هزری نەتەوایەتی، ئەدەبی نەتەوایەتی، ئەحمەدی خانی، شیعری نەتەوایەتی، ئەدەبیاتی کلاسیکی کوردی

خاڵە سەرەکییەکان

لەناو شیعری کلاسیکی کوردیدا، ئەحمەدی خانی بە باوکی هزری نەتەوەیی دادەنرێ.

هەموو بنەماکانی ناسنامەی نەتەوایەتی، لە بەرهەمەکانی خانی ڕەنگیداوەتەوە.

کاریگەری هزری نەتەوایەتی خانی، لەسەر هۆشیاری نەتەوایەتی ئەدیب و ڕۆشەنبیرانی کورد دەبینرێت.

خانی بە پاشخانێکی ئیسلامی هەوڵی ئەوەی داوە لە چوارچێوەی ئیسلامەوە باس لە هەستی نەتەوایەتی بکات.

Abstract

National thought as one of the most important and sensitive issues has become the subject and content of many literary genres, especially poetry. Kurdish literature has welcomed national thought and Kurdish poets have written hundreds of poems and works on it. The first person to look at this issue very clearly is the classical Kurdish poet Ahmadi Khani, who is called the pioneer and even the father of Kurdish national thought. This study has tried to devote its content to national thought in general and the classical Kurdish poet Khani in particular and to unveil the national thought that Khani embodied in his work. This study also attempts to discuss the different opinions of Kurdish writers and researchers on Khani's national thought. For this purpose, the content of the research is divided into two main parts. In the first part, national thought is presented in several aspects such as: concepts, theories, history of emergence and relationship with literature. In the second part, he focuses on Khani, as an example of a classical Kurdish poet, several aspects of national thought in his Mam and Zin, such as: embodying Kurdish cultural identity, culture of courage, fearlessness, discord and division The desire for freedom and independence in the heart of the Kurdish nation, the service of language Kurdish literature and efforts to embody national feelings and consciousness, etc.

Keywords: National thought, Literature and nationalism, Ahmadi Khani, National poetry, Classical Kurdish Literature

Highlights

• In classical Kurdish poetry, Ahmadi Khani is considered the father of national thought.

• All the principles of national identity are reflected in Khani's works.

• The influence of Khani's national thought on the national consciousness of Kurdish writers and intellectuals can be seen.

• With an Islamic background, Khani tried to express national feelings within the framework of Islam

Öz

Millî düşünce, edebiyatın en önemli ve hassas konularından biridir ve başta şiir olmak üzere birçok edebî türün içeriğini oluşturmuştur. Kürt edebiyatı da millî düşünceye önemli bir yer vermiş, Kürt şairler bu konuda zengin bir külliyat oluşturmuşlardır. Bu alanda öncü rol oynayan kişi, Kürt ulusal düşüncesinin kurucusu ve babası olarak kabul edilen klasik Kürt şairi Ahmedî Hanî'dir. Bu çalışma, genel olarak millî düşünceyi ve özel olarak Ahmedî Hanî'nin eserlerinde yansıttığı millî düşünceyi incelemektedir. Ayrıca Kürt yazar ve araştırmacıların Hanî'nin ulusal düşüncesi hakkındaki farklı görüşlerini de ele almaktadır. Araştırma iki ana bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde millî düşünce; kavramlar, teoriler, tarihsel gelişim ve edebiyatla ilişkisi açısından incelenmektedir. İkinci bölümde ise Hanî'nin "Mem û Zîn" eserinde Kürt kültürel kimliğini, cesaret kültürünü, ayrılık ve bölünme sorunlarını nasıl ele aldığı ve millî bilinci nasıl temsil ettiği analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Millî Düşünce, Millî Edebiyat, Ahmedî Hanî, Millî Şiir, Klasik Kürt Edebiyatı

Öne Çıkanlar

• Ahmedî Hanî, klasik Kürt şiirinde millî düşüncenin kurucusu olarak kabul edilmektedir.

• Millî kimliğin temel ilkeleri Hanî'nin eserlerinde kapsamlı biçimde yansıtılmıştır.

• Hanî'nin millî düşüncesi, sonraki nesillerdeki Kürt yazar ve aydınların millî bilincini derinden etkilemiştir.

• İslamî bir arka plana sahip olan Hanî, millî duyguları İslam çerçevesinde yorumlayarak sunmuştur.

پێشەکی

ناونیشان و بواری ئەم توێژینەوەیە:

ناونیشانی ئەو توێژینەوە بریتییە لە (سەرهەڵدانی هزری نەتەوایەتی لە شیعری کلاسیکی کوردیدا، بە نموونەی شیعرەکانی (ئەحمەدی خانی))، ئەم توێژینەوەیە هەوڵێکە بۆ تاوتوێکردن و دیاریکردن و خستنەڕووی هزری نەتەوایەتی لە شیعری کوردی بە شێوەیەکی گشتی و هزری نەتەوایەتی لای شاعێری کلاسیکی کورد (ئەحمەدی خانی) بە تایبەتی و دیاریکراوی، بە پشتبەستن بە تیۆرەکانی نەتەوایەتی

٢-ئامانجی ئەم توێژینەوەیە:

باسکردن و دیاریکردن و بەرجەستەکردنی هزری نەتەوایەتییە لە شیعری کلاسیکی کوردی، بە نموونەی هزری نەتەوایەتی لای شاعیری کلاسیکی کورد (ئەحمەدی خانی)، کە بەم کارەش دەمانەوێت پەردە لەسەر هزری نەتەوایەتییەکانی شاعیر لابدەین و بیر و بۆچوونەکانی لێکۆڵەر و نووسەرانیش بە شێوەیەکی گشتی لەم بارەیەوە بخەینەڕوو

٣-هۆی هەڵبژاردنی ئەم بابەتەیە:

دەتوانین بڵێین زیاتر لە هۆکارێک لە پشت هەڵبژاردنی ئەم بابەت، وەکو ناوەڕۆک و بابەتی توێژینەوەکەمانەوەیە، کە بەرچاوترینیان دەگەڕێتەوە بۆ سەرنجراکێشی و بایەخ و گرنگی ئەم بابەتە، بەتایبەت هەبوونی لە ناوڕۆکی شیعرەکانی شاعیرێکی کلاسیکی وەک (خانی) کە مێژووی ورووژاندنی ئەم بابەتە لای ئەو یەک دوو سەدە پێش دەرکەوتنی ناسیۆنالیزم لە ئەوروپا دەکەوێت.

٤-ڕێبازی ئەم توێژینەوەیە:

ئەم توێژینەوەیە لە چوارچێوەی ڕێبازی چۆنییەتی و لەسەر بنەمای ڕاڤەکردن و وەسفی، بۆ دیاریکردنی هزری نەتەوایەتی لای شاعێری کلاسیکی کوردی (خانی)، ئەنجامدراوە. نموونەی وەرگیراوی شیعرەکانیش، نموونەی نائەگەرین و بە شێوەی مەبەستدارانە بەپێی گرنگیان بۆ خزمەتی باسەکە، کە بە پێی کۆنتێن ئەنەلایز (ناوەڕۆک شیکاری) کاریان لەسەر کراوە

٥-کەرەسەی ئەم توێژینەوەیە:

کەرستەو نموونەکانی ئەم توێژینەوەیە لە (مەم و زین)ی (خانی) وەرگیراوە، کە بە کوردیی کرمانجی پێشکەش کراوە و شاعێر هەوڵیداوە بە زمانی کوردی کلاسیکی ئەو سەردەم هەست و پەیامەکانی خۆی بەرجەستەبکات

٦- گرنگی ئەم توێژینەوەیە:

گرنگی ئەم توێژینەوە خۆی لەوەدا دەبینێتەوە کە ڕاستەوخۆ جەخت لەسەر خستنەڕووی چەند لایەنێکی هزری نەتەوایەتی، بەتایبەتی لای (خانی)ی شاعێری کلاسیکی کورد، دەکات، هەروەها بەکورتی و بەشێوەیەکی گشتی تاوتوێی بیروبۆچوونەکانی لێکۆڵەر و نووسەرەکانی کورد لەسەر بوون و نەبوونی هزری نەتەوایەتی لای (خانی) دەکات

٧- پرسیاری ئەم توێژینەوەیە:

بەشێوەیەکی گشتی ئەم توێژینەوەیە هەوڵی وەڵامدانەوەی چەند پرسیارێکی سەرەکی دەدات:

-هزرە نەتەوایەتییەکانی (خانی) چین و چۆن بەرجەستەکراون؟

-ئایا بیر و بۆچوونی لێکۆڵەرو نووسەرانی کورد لە بارەی هزری نەتەوایەتی (خانی) بەشێوەیەکی گشتی چییە و هەموویان لەسەر یەک بیرورا کۆکن، یان جیاوازن؟ چۆن و بۆچی؟

ئیتر توێژەر دەیەوێ لە ڕێگەی وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە سەرەکییانە چەند ئەنجامێکی زانستی بەدەست بهێنێت.

٨- گرفتی ئەم توێژینەوەیە:

بێگومان توێژینەوەی ئێمەش وەکو هەموو توێژینەوەیەکی تر بەسەر چەند گرفتێک هەنگاوی ناوە، بە شێوەیەکی گشتی دەتوانین بڵێین بوونی دەقی جیاوازی (مەم و زین)ی خانی و نەبوونی وەرگێڕان و لێکدانەوەی بە دیالێکتی سۆرانی بە شێوەیەکی تەواو و

زۆر ورد و زانستی... هتد لە گرفتە بەرچاوەکانی ئەم توێژینەوەیەمان بوون

٩- ناوەرۆکی ئەم توێژینەوەیە:

ئەم توێژینەوەیە لە کورتە و وشە سەرەکییەکان، پێشەکی، دوو بەش، ئەنجام و سەرچاوەکان پێکهاتووە. بە گشتی بەشەکانیش بەم شێوەیە خراونەتەڕوو

-بەشی یەکەم: ناونیشانی ئەم بەشە بریتییە لە (شەپۆلی هزری نەتەوایەتی لە دەریای ئەدەبیاتدا)، کە تێیدا باس لە هزری نەتەوایەتی بە شێوەیی گشتی و لە لای کورد بەتایبەتی دەکات و پاشان دێتە سەر باسی هزری نەتەوایەتی، بە شێوەیەکی گشتی، لە ئەدەبی کوردیدا و لە چەند لایەنێکەوە دەیخاتەڕوو.

-بەشی دووەم: ئەم بەشەش بە ناونیشانی (هزری نەتەوایەتی لای (ئەحمەدی خانی) وەکو شاعێرێکی کلاسیکی کوردی) ناونراوە. لەم بەشەدا تیشک خراوەتە سەر مێژووی ژیان و سەردەمی ئەحمەدی خانی و پاشان لە تەوەرەیەکی تردا هەڵوەستە لەسەر هزری نەتەوایەتی لای (خانی) کراوە و چەند خاڵێکی گرنگ و بەرچاوی هزرە نەتەوایەتییەکەی خانی، وەکو: یەک ڕەگەز و شوناسنامەکردنی هەموو کورد و مامەڵەکردن لەگەڵ هەموو کورد وەکو یەک ڕەگەز و جیاکردنەوەی لە ڕەگەزەکانی عەرەب و تورک و فارس، خۆزگە و ئاواتی سەرۆک و پاشایەکی کوردی خاوەن دەسەڵات و تەخت و تانج و بەستانەوەی کرانەوەی گرێ کۆرەکانی کورد بەم هێز و دەسەڵاتە کوردییەوە، وروژاندن و دروستکردنی هەست و ویستی ئازادی و سەربەخۆیی لە ناخی میللەتی کورد،... هتر، بە نموونەی شیعری نمایشکراوە

بەم شێوەیەی کە خستمانەڕوو، ناوەڕۆکی ئەم توێژینەوەیە بەرجەستەکراوە و پاشانیش وەکو دەرئەنجامی ئەم بەدواداچوون و لێکۆڵینەوەیە چەند خاڵێک، وەکو ئەنجام، پێشکەش کراوە و لە کۆتاییشدا سەرچاوە پشتپێبەستراوەکانی توێژنەوەکە خراونەتەڕوو

١.بەشی یەکەم: شەپۆلی هزری نەتەوایەتی لە دەریای ئەدەبیاتدا

١,١ هزری نەتەوایەتی

ئەگەر بە شێوەیەکی خێرا ئاوڕێک لە مێژووی نەتەوەگەرایی لە جیهان بدەینەوە دەبینین زیاتر لە بیرو بۆچونێک لە لایەن نووسەر و لێکۆڵەرەوانی نەتەوەگەرایی لە سەرچاوەکان خراونەتەڕوو. د. جەعفەر عەلی پاش تاوتوێکردنی کۆمەڵێک بیرورا و بۆچوون دەگاتە ئەو ئەنجامەی کە بڵێت: ((ناسیۆنالیزم و گوتاری ناسیۆنالیزم زادەی قۆناغی مۆدێرنەیە و دیاردەیەکە لە منداڵدانی ئەو قۆناغەدا لە دایکبووە و، بە حەقیقیش لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدە و سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەدا پراکتیزە کراوە و، بگرە تێکڕای مێژووی سەدەی نۆزدەشی لە هەر گوتارێکی دیکە زیاتر کۆنترۆڵکردووە، هەر بۆیە ئەم سەدەیە (١٩ز) بە سەدەی ناسیۆنالیزم ناودێرکراوە.)) (عەلی، ٢٠١٣، ل. ٥٥)

نەتەوەگەرایی و نەتەوەو و هەستی نەتەوایەتی و هۆشیاری نەتەوایەتی هەریەکەیان پێناسەی تایبەت بە خۆی هەیە، لە سەرچاوەکانیشدا بە شێوەی جیاواز خراونەتەڕوو. هەرچۆنێک بێت لێرەدا هەوڵدەدەین زۆر بە کورتی تیشکیان بخەینەسەر

-نەتەوەگەرایی (ناسیۆنالیزم): بە پێی پێناسەی د. جەعفەر عەلی ((ناسیۆنالیزم سیستەمێکی فیکرییە، یان بیروباوەڕێکی سیاسی _ کۆمەڵایەتییە، ئەندامانی کۆمەڵگە بە خۆشەویستی نەتەوە، پاراستن و بەرەو پێشبردنی بنەما هاوبەشەکانی نەتەوە و ڕاگرتنی بەرژەوەندی باڵای نەتەوەیی گۆشدەکات. (.....). واتە ئەندامانی نەتەوە لە چوارچێوەی یەکەیەکی ئیداری یان جوگرافیایەکی دیاریکراودا بەرەو یەکبوون و چوونیەککردنی سیاسی و کەلتوری دەبات و وایان لێدەکات هاوئامانج و هاوبەرژەوەند و هاوچارەنووس بن لە ڕووی سیاسی و کۆمەڵایەتیەوە.)) (عەلی، ٢٠١٣، ل. ٣١) کەواتە نەتەوەگەرایی وەکو ئایدۆلۆژیا خۆی بەرجەستە دەکات و پەیوەندییەکانی نێوان تاکەکانی نەتەوە و بەرژەوەندی هاوبەشی نێوانیان، کە دەوڵەتێکی سەربەخۆو سەروەری گەلە، دەسازێنێ

هزری نەتەوایەتیش لەو کاتەدا بەرجەستەدەبێت، کە کۆمەڵگا لەسەر بەرژەوەندییە سەرەکییەکانیان هۆشیاری پێویستیان هەبێ. هەروەها بەردەوام کار لەسەر پتەوکردنی پەیوەندی و لێکچوونی نێوانیان و زیاتر زەقکردنەوەی جیاوازییان لەگەڵ کۆمەڵگە و نەتەوەکانی تر بکرێت. ئیتر ئەو بەرژەوەندیی و هۆشیارە گشتییە و ئەو لێکچوون و دوورکەوتنەوەیە دەبێتە بنەمای لێکنزیکبوونەوەی تاکەکان لە چوارچێوەیەکی فراوانترو باڵاتر. لە دەرەنجامدا دروستبوونی بزووتنەوەی کۆمەڵایەتی و ئەدەبی و سیاسی و نەتەوەیشی لێدەکەوێتەوە و بۆ هەنگاوی گەورەتریی نەتەوایەتیش سەردەکێشێت. بۆیە ژەنینی تاڵی هەستی نەتەوایەتی و کارکردن لەسەر هۆشیارکردنەوەی عەقڵییەتی دەستەجەمعی کۆمەڵگا مەرام و ئامانجی سەرەکی هزری نەتەوایەتییە. (مستەفا، ٢٠١٥، ل. ١٢-١٥)

-نەتەوە: بەو کۆمەڵە کەسانە دەگوترێت کە کۆمەڵێک فاکتەر و پەیوەندیی کۆمەڵایەتی و کلتوری و سیاسی بەیەکیان دەبەستێتەوە. فاکتەرە بابەتییەکانی وەکو: (خاک، کلتور، مێژوو، ئابووری، کلتور، زمان، تەقس و بۆنەکان،...هیتر). هەروەها چەند فاکتەری واتایی، وەکو: (هەست و هۆشیاریی نەتەوایەتی، ویست و ئیرادەی هاوبەش). لەگەڵ ئەوەشدا دەبێت ئەوەمان لە پێش چاوبێت کە هەرچەندە ئەم فاکتەرانە بنەمای نەتەوەن، بەڵام ئەمە ئەو مانایە ناگەیەنێت کە کۆنەبوونەوەی هەر هەموو فاکتەرەکان، یان بوونی جیاوازی لە ڕادە و بڕیاندا ببێتە مایەی سرینەوەی نەتەوە (عەلی، ٢٠١٣، ل. ٦٦).

بە شێوەیەکی گشتی دەتوانین بڵێین کە بناغە و بنەمای بنیاتی نەتەوە لەم ڕەگەزانەی خوارەوە کۆ دەبێتەوە:

ڕەگەز، خاک، مێژوو، کولتور، زمان، هۆشیاری (سایکۆلۆجی و مۆڕالی) نەتەوەیی. روحی گشت ڕەگەزەکانی نەتەوە بەهۆی هۆشیاری نەتەوەییەوە دەبنە مایەی بەرجەستەکردنی نەتەوە (چنگیانی، ٢٠١٧، ل. ١١).

-هەستی نەتەوایەتی: هەست بە ئینتما کردنی تاکەکانە بۆ نەتەوەکەی خۆی. واتە: تاکەکانی ئەم نەتەوەیە هەست و سۆزو خۆشەویستیان بۆ ئەم نەتەوەیە هەبێ (مناف، ٢٠١٦، ل. ٢٩٠).

-هۆشیاری نەتەوەیی: بریتییە لە هەبوونی هۆشیاری هاوبەشی تاکەکانە لەسەر ئەنجامدانی ئەرک و بەرپرسیارێتیان بەرامبەر بە نەتەوەو خەباتکردن و گیان فیداییان لەم پێناوەدا(مناف، ٢٠١٦، ل. ٢٩٠).

نەتەوەگەرایی لەسەر بنەمای مێژووی دروستبوون و بەرجەستەبوونی نەتەوەکان بەشێوەیەکی گشتی بۆ سێ ڕێباز و قوتابخانەی تیۆری سەرەکی دابەش دەبن، کە هەریەکەیان بۆچوون و بنەمای تایبەت بە خۆیان سەبارەت بە ناسیۆنالیزم و دروستبوونی دەوڵەت و نەتەوەکان خستۆتەڕوو[2]

١-تیۆری پێشینەگەر:

ئەمە وەکو یەکێک لە قوتابخانە تیۆرییەکانی ناسیۆنالیزم، کە بە پێشینەگەرەکان ناسراوە، پێداگری لەسەر سەرەتای هەبوونی نەتەوە بۆ مێژوویەکی توولانی، زۆر پێش مۆدێرنێتە دەکات و بە بڕوای ئەو نەتەوە خاوەنی بوونێکی ڕاستەقینەیە نەوەک بوونێکی دروستکراو یان فانتازی. بە پێی پێشینەگەرەکان خوێن و ڕەچەڵەک، کەسایەتی و کلتور و زمان خاڵی سەرەکی دیاریکردن و جیاکردنەوەی نەتەوەیەک لە نەتەوەیەکی تر دادەنێن. لەلای مۆنتیسکۆ، ڕۆسۆ و فیختە... هیتر زمان خاڵێکی جەوهەری دیارکردنی نەتەوەکان و جیاکاری نێوانیانە، هەروەها بە پارێزەری کەسایەتی نەتەوەیی دادەنێن. پێشینەگەرەکانیش لەناوخۆیان بەپێی ڕەچەلەکی نەتەوە دابەشی سێ گروپ دەبن:

(١) جۆری یەکەمەیان پێیان وایە کە نەتەوە بنەچەیەکی سۆسیۆبیۆلۆژی هەیە، کە دەکرێت بە درێژایی سنووری مرۆڤایەتی درێژببێتەوە.

(٢) نەتەوە بنەچە و ڕەچەڵەکێکی کولتووریی هەیە و ئەم جەوهەرە کولتوورییە بووەتە چەق و بناغەی سەرەکی بۆ دروستبوونی نەتەوەکان.

(٣) بە پێی بیروڕای سێیەمیش نەتەوە و کۆمەڵگە ئەتنییەکان یەکن و جیاوازیکردنی لە نێوان ئەم دووانە کارێکی هەڵەیە.

٢-تیۆری مۆدێرنیست:

مۆدێرنیستەکان جیاواز لە پێشینەگەرەکان لە نەتەوە و دەوڵەت و ناسیۆنالیزم دەڕوانن، ئەوان پێیان وایە سەرەتای دروستبوون و دەرکەوتنی نەتەوەکان مێژوویەکی نوێیان هەیە و ئەو مێژووەش بۆ ڕۆژگاری مۆدێرنێتە دەگەڕێننەوە و بە دەرهاویشتەی ئەوی دەزانن و نکۆڵی لە بوونی هەر نەتەوەیەک لە پێش ئەم سەردەمە دەکەن. نەتەوە لە لای ئەوان بەرهەمی ئایدیۆلۆژیا ناسیۆنالیستەکانە، ئەو ئایدۆلۆژیایەی کۆمەڵگەی مۆدێرن و پیشەسازییەکان بەرهەمییان هێناوە. هەروەها زۆربەی نووسەران باس لەوە دەکەن کە مۆدێرنیستەکان دەرکەوتنی ناسنامەی نەتەوەیی بەو شێوە و ناوەڕۆکەی کە ئەمڕۆ هەیە دەگەڕێننەوە بۆ کۆمەڵگەی ئەورووپی سەدەی نۆزدەهەم. لە لای مۆدێرنیستەکان دەوڵەت و نەتەوە و وەکو دوو ڕووی یەک دراو بەیەکەوە گرێدراون و ناتواندرێت لێکدابڕدرێن، ئەگینا هەریەکەیان بەتەنیا ناتەواو و بێ بوون دەمێننەوە. هەر بۆیە لە لای مۆدێرنستەکان پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆ لە نێوان دروستبوونی دەوڵەت و نەتەوەدا هەیەو ناسیۆنالیزمیش وەکو دەرکەوتەیەکی ئایدۆلۆژی و سیاسی سەردەمی مۆدێرنێتە

2 بۆ خستنەڕووی ئەم سێ ڕێبازو قوتابخانە تیۆرییانەی ناسیۆنالیزم پشتمان بەم دوو سەرچاوەی خوارە بەستووە: (ئەرگون، ٧١٠٢، ل. 01-71) و (سمیس، 4002)

هەردووکیان لە چوارچێوەی یەک جەستەدا بەرجەستەدەکات. ئەم تیۆرەش لە لایەن چەند تیۆریستێکەوە ڕابەری دەکرێن، ناسراوترینیان وەکو: (گێڵنەر، هۆبسباوم و ئاندەرسۆن)ن . (Huard-Champoux، ٢٠٠٨، ٣١-٤٢p.).

ئەوەی دواییان « ئەندەرسۆن»، کە وەکو یەکێک لە ڕابەرانی قوتابخانەی تیۆری مۆدێرنیست، کە دروستبوونی نەتەوە و نەتەوەخوازی بە مۆدێرنێتەوە گرێدەدات و زیاتر پێ لەسەر دەرهاویشتەکانی کولتوری مۆدێرنێتە دادەگرێت، بەتایبەتی لەدایکبوونی (کاپیتالیزمی چاپ) کە بووە مایەی هاتنە ئارای ڕۆژنامە و ڕۆمان و بەرجەستەبوونی زۆری کتێب و بڵاوکراوە، کە هەموو ئەمانەش، وەکو ئامرازی گرنگی پەیوەندی کولتوری، بنەما و زەمینەسازی چەکەرە و گەشەکردنی ئەو هەست و هۆشیاری و فانتازیای هاوبەش و گشتییەن کە نەتەوە، وەکو گروپێکی سیاسی فانتازیکراو، خوێنی شادەماری خۆی لێوەردەگرێت (قانع، ٢٠٠٥، ل. ٤٣-٤٦).

٣-تیۆری ئیتنۆسمبۆلیست:

ئیتنۆسمبۆلیستەکان بۆچوون و لێکدانەوەی تایبەت بەخۆیان هەیە لەسەر ناسیۆنالیزم و نەتەوە و دەوڵەت. بیروبۆچونەکانیشیان زیاتر ناوەندگیرییەکی وەرگرتووە لە نێوان پێشینەگەر و مۆدێرنیستەکان. بە واتایەکی تر ئیتنۆسمبۆلیستەکان هاوشێوەی مۆدێرنیستەکان مێژووی نەتەوە و نەتەوەخوازی دەگەڕێننەوە بۆ سەردەمی مۆدێرنێتە و هاتنەپێشەوەی پیشەسازی و سەرمایەداری، بەڵام بە پێچەوانەی مۆدێرنیستەکان ئەوان پێیان وانییە نەتەوە تەواو دابڕاوە لە ڕابردوو و سەردەمی پێش مۆدێرنێتە، بەڵکو ڕەگ و ڕیشەی نەتەوەکان دەگەڕێننەوە بۆ مێژوویەکی درێژتر و هاوشێوەی مۆدێرنیستەکان تەواو دایانابڕێنن لە ڕابردوو و پێیان وایە نەتەوە لەسەر ئیتنیک و سیمبول و زمان و کلتوری پێش مۆدێرنێتە خۆی بنیات دەنێت. ئەم نوێی و کۆنییەی ئیتنۆسمبۆلیستەکان سەبارەت بە نەتەوە پێمان دەڵێت نەتەوە وەکو بوون مێژوویەکی تازەی هەیە، بەڵام لە ڕووی نەژاد و بنەچەوە لە مێژوویەکی کۆنتر سەردەردەکات.

«ئەنتۆنی سیمس»، وەکو یەکێک ڕابەر و گەشەپێدەری قوتابخانەی ئەتنۆ سیمبۆلیست. هاتنە ئارای ئەتنۆسیمبۆلیستەکان بە دەرئەنجامی ناڕازیبوون بە ڕێباز و قوتابخانەکانی تر دادەنێت و پێی وایە هیچیان نەیانتوانیوە بۆ ناوەوەی نەتەوەخوازیی شۆڕببنەوە. ئەم تیۆریستەی ڕێبازی ئیتنۆسمبۆلیست پێی وایە هەر کۆمەڵگای ئیتنیک و کلتورییە وردە وردە، بەهۆی هاتنە پێشەوەی گۆرانکارییە نوێیەکان و دەرهاویشتەکانی مۆدێرنێتە و گەشەسەندنی پیشەسازی و سەرمایەداری، دەگۆڕێت بۆ کۆمەڵگەیەکی نەتەوەیی سیاسی، لەبەرئەوە سەبارەت بە مێژووی سەرهەڵدانی نەتەوەکان هەمان ڕای مۆدێرنیستەکان پشتڕاست دەکاتەوە و بە پێچەوانەی پێشینەگەرەکان پێی وا نییە پێش مۆدێرنێتە نەتەوەکان بونیان هەبووبێ، بەڵام لە هەمانکاتیشدا جیاواز لە مۆدێرنیستەکان تەلی پەیوەندی نەتەوەکان بە ڕابردوو ناپچڕێنێت و ڕێچکە و بنەچەی نەتەوەکان دەباتەوە بۆ سەردەمی پێش مۆدێرنێتە و هاوشێوەی پێشینەگەرەکان ڕابردوو دەهێنێتە پێشەوە (Huard-Champoux، ٢٠٠٨، ١٨-٢٠p.). لەبەر ئەوە لە باسی نەتەوە و دەوڵەت و نەتەوەخوازیدا وەکو ئەتنۆسیمبۆلیستێک زیاتر چاوی سەرنج و شیکردنەوەکانی دەخاتە سەر هۆکارە کلتوورییەکانی وەک سیمبۆڵ و ئەفسانە و حکایەت و بەها و یادگاری و... هتد، لەوەی خۆی پابەند بکات بە فاکتەرە سیاسی و ئابوورییە دەرەکییە ڕووتەکان، یان خۆی ببەستێتەوە بە هۆکارە سۆسیۆبایۆلۆجییەکان٣

٢,١ کورد و هزری نەتەوایەتی

ئەگەر ئاوڕێک لە مێژووی ڕەچەڵەکی کورد بدەینەوە، دەبینین مێژووی ڕیشە و بنەچەی کورد بۆ مێژوویەکی زۆر دێرین دەگەڕێتەوە، ئەگەرچی سەرچاوە مێژووییەکان زیاتر لە بۆچوونێکی جیاوازیان لەم بارەیەوە هەیە، هەریەکە و بە شێوەیەک باس لە بنەچەی کورد دەکات. تەنانەت هەندێک جار مەبەست و مەرامی سیاسی تێدەکەوێت و بە ئاراستەیەکی مەبەستدارانە پەلکێش دەکرێت. هەرچۆنێک بێت ئەگەر بۆ خستنەڕووی ڕەچەڵەکی کورد بگەڕێینەوە سەر سەرچاوە مێژوویەکەی د.کەمال مەزهەر ئەوە دەبینین مێژووی بەرچاوی کورد بۆ زیاتر لە حەوت سەدە پێش زانین دیاریدەکرێت و میدییەکان بە بنەچە و سەرچاوەی دیار و باپیرە گەورەی نەتەوەی کورد دادەنرێت. کەواتە بە پێی ئەم دەرئەنجامە کوردەکان درێژەی شارستانییەت و دەوڵەتی میدییەکانن، ئەو دەوڵەت و شارستانیەتیەی کە نزیکەی سێ سەدە پێش شارستانی و دەوڵەتی فارسەکان بوونی هەبووە (مەزهەر، ٢٠٠١، ل. ١١-١٩).

ناوی (کوردستان)یش لە لایەن سەلجووقییەکان لە سەرەتای سەدەی دوازدەم بۆ ناونانی ناوچەکانی نێوان ئازەربایجان و لوڕستان دانرا و ئیتر لەو ڕۆژەوە لەسەر نەخشەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ناونیشانی کوردستان دیاریکراوە. هەروەها بۆ یەکەمجار ئیمام عەلی کوڕی ئەبوو تاڵیب وشەی کوردی لە نامەکەی بۆ زیادی کوڕی ئەبیهی بەکارهێناوە و هەر لە سەرەتای بڵاوبوونەوەی

3 بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە ئەم سەرچاوەیە: ئەنتۆنی دی سمیس. نەتەوەخوازی، تیۆری و ئایدۆلۆجی و مێژوو.

ئایینی ئیسلام ئەم وشەیە باوبووە. مێژوونووسەکانی سەردەمی دەوڵەتی ئیسلامیش، جا چ مێژوونووسە عەرەبەکان یان تورک و فارسەکان باسی کوردیان وەکو میللەتێک یان کۆمەڵێکی ئیتنیکی کردووە. بە شێوەیەکی گشتی پاش شەڕی چاڵدێران، لە ١٥١٤ دا لە نێوان سوڵتان سەلیمی یەکەمی عوسمانی و شا ئیسماعیلی سەفەوی دا، کوردستان بوو بە دووبەش، کە بەشێکی کەوتە ژێر دەستەڵاتی عوسمانی و بەشەکەی تریشی لە ژێر دەستەڵاتی سەفەوی. لەو ڕۆژە بەولاوە میرنشینەکانی کورد لە ناو ئەم دوو دەوڵەتە پەیدابوون، میرنشینەکانیش وەکو: شەمدینان، بۆتان، بایەزید، هەکاری، بادینان، سۆران، ئەردەلان، بابان.... هیتر. ئیتر کورد بووە چەند میرنشینێکی سەربەخۆی بەش بەش و بەمەش خاکی کورد بە سنووری سیاسی لە یەکداپچڕاو دابەشکرا.

٣،١ ئەدەبی کوردی و هزری نەتەوایەتی

بە شێوەیەکی گشتی ئەدەب وەکو ئاوێنەی کۆمەڵگا خۆی بەرجەستەکردووە، کە دەتوانین بڵێین هەموو یان زۆربەری لایەنەکانی کۆمەڵگاکەی تێدا ڕەنگی داوەتەوە، بەشێوەیەک کە بووەتە تابلۆیەک بۆ کێشانی خەون و ئاوات و نەهامەتی و ناسۆری و ئازار و خۆشی و بۆنەو... هیتری کۆمەڵگاکەی. هەر بۆیە (ئەدەب بەشێوەیەکی گشتی هەر لە سەردەمی لەدایکبوون و سەرهەڵدانییەوە وەک دەزگایەکی کۆمەڵایەتی سەیری کراوە یان بەدەزگایەکی کۆمەڵایەتی چوێندراوە) (عومەر، ٢٠٠٥، ل. ١١٨). ئەدەبی کوردیش وەکو ئەدەبی هەر نەتەوەیەکی تر باوەشی بۆ کۆمەڵگاکەی واڵاکردووە و خۆی بە خەمخۆر و دەمڕاستی کۆمەڵگاکەی زانییوە. لە ناو هەموو ژانرەکانی ئەدەبیاتیشدا شیعر ڕۆڵێکی سەرەکی و بەرچاوتری گێڕاوە و زۆر بە ڕوونی شوێنپەنجەی بەسەر ژیانی کوردەوە دیارە، چونکە (شیعر تاقە هونەرێکە کە کاریگەرییەکی دیاری بەسەر کەسایەتی کوردییەوە هەیە، ک دڵە بەرایی مێژووەوە تەعبیرێکی ڕاستەقینە بووە لە ڕەوتی کۆمەڵایەتی و گۆڕانکارییەکانی کۆمەڵگای کوردەواری) (سەلام، ٢٠٠١، ل. ١٢٥). هەروەها هەروەکو عەتا قەرەداغی دەڵێت: (دیارە جیگای خۆیەتی ئاماژەش بۆ ئەوە بکەین کە تاکە ڕۆگەزی باڵادەست لە پانتایی نەک تەنیا ئەدەبی کوردیدا بەڵکو لە پانتایی ڕۆشنبیری کوریدا لە سەرهەڵدانی نووسین بە کوردییەوە تاکو ئێستاش هەر شیعرە.) (قەرەداغی، گەڕان بە دوای بووندا، ٢٠٠٢، ل. ٢٤٢)

ئاسایی وەک ڕاستییەکی مێژوویی دەبینین ئەدەبی کوردی نەوەک هەر لە مەیدانی سیاسەت بەڵکو لە زۆربەی لایەنەکانی تری ژیانی کورد وەکو لایەنی کۆمەلایەتی، ئاینی، پەروەردەیی، ڕۆشەنبیری، کلتوری، سۆز و خۆشەویستی،...و هیتریش ئامادەبوونی هەیە. یان بڵێین زمانحاڵی لایەنەکانی ژیانی کوردی لە ئەستۆگرتووە و بووەتە بڵندگۆیان و هەوڵی داوە بە نووکی وشەی ناسک و بە ڕەنگە دڵفرێنەکانی هەست و سۆز و بیر و خەیاڵ تابلۆیەکی ڕاستەقینەی وایان بۆ بکێشێت کە ببێت بە بەشێک لە بوون و ناسنامەیان. ئەو ئەسپ تاودانە لە زۆربەی مەیدانەکانی ژیاندا شەقڵێکی تایبەتی ئەدەبی کوردییە، تەنانەت هەندێ جار بووە سەرقافلە و منداڵدانیان. هەر بۆیە (عەتا قەرەداغی) لە لێکۆڵینەوەکەی خۆی کە لەسەر گوتاری ناسیۆنالیزمی کوردی ئەنجامیداوە، سەرەتای سەرهەڵدانی گوتاری کوردی بە شێوەیەکی گشتی بۆ سنوری شیعر و ئەدەبیات دەگەڕێنێتەوە (قەرەداغی، گوتاری ناسیۆنالیزمی کوردی، ٢٠٠٧، ل. ٢٤). لە ڕاستیدا شیعر و ئەدەبیات ئەوەندە تێکەڵی ژیان بووە کە ((هەندێ جار زۆر زەحمەت بووە یان زەحمەتە جیاوازی بکەین لە نێوان شیعر و مەراسیمی ئاینیی یان کۆمەڵایەتی، یان شیعر و ئەفسانە، شیعر و کار، شیعر و یاری)) (عومەر، ٢٠٠٥، ل. ١١٨)

ئەگەر بۆ نموونەی ئەم ڕاستییە سەیری لایەنی گوتاری بیروباوەر و ئاینی کۆنی کورد بکەین دەبینین دەقە ئاینییەکان وەکو کونترین مێژووی نووسینی کوردی بە زمانی شیعر بووە (عومەر، ٢٠٠٥، ل. ١١٨). تەنانەت گاتاکانی ئاڤێستای کتابی پیرۆزی ئاینی زەردەشتی، ئەو ئاینەی کە ئاینی هۆز و تیرە و کۆمەڵەکانی ئێرانی بوو، کوردیش وەکو یەکێک لەو کۆمەڵانە پەیرەوی لێدەکرد کە لە سەدەی حەوتەمی پێش مەسیح لە وڵاتی میدیا پەیدابوو، گوتارەکانی بە شیعر پێشکەش کراوە. هەروەها ئاینی یارسان یان ئەهلی هەق، کە ئەمەش وەکو یەکێک لە ئاینە ڕەسەنە کۆنەکانی کورد کە شێوەزاری (گۆران)ی کوردی زمانی فەرمی دەقی پیرۆزی ئەم ئاینە بوو، گوتارەکانی بە کۆنترین و بەرزترین بەرهەمی ئەدەبی کوردی لەقەڵەم دەدەرێن (خەزنەدار، ٢٠١٠، ل. ٥٨-٦٩).

هەروەها دەبینین لە لایەنی پەروەردە و فێرکاریشەوە ئەدەبی کوردی بە هاویشتنی هەنگاوی یەکەم بەشداری خۆی تۆماردەکات و ئەحمەدی خانی وەکو سەرقافڵەی ئەم شەرەفە بە پێشکەشکردنی فەرهەنگێکی شیعری فێرکاری کوردی و عەرەبی بە منداڵانی کورد بۆ هاوکاریکردنیان لە فێربوونی زمانی عەرەبی بە ناوی (نوبهارا بچوکان) کە لەساڵی (١٦٨٢) تەواوی کردووە، دێتە پێشەوە (خەزنەدار، ٢٠١٠، ل. ٤٤٨-٤٤٩).

ئەوجارەیان ئەگەر چاوێک بە مەیدانی سیاسەت و نەتەوایەتی کورد بخشێنین، بەهەمان شێوە دەبینین ئەدەبی کوردی لە

بەشداری گوتاری سیاسی و چەغماغەدانی هزری نەتەوایەتیشدا هێڵی پێشەوەی سەنگەری گرتووە. بەشێوەیەکی وا کە (بەشێکی زۆر لە شاعیرانی کورد، لە هەموو کات و ساتەکاندا لەگەڵ ئازاری میللەتەکەیاندا ژیاون.) (صالح، ٢٠١٠، ل. ٧٧). لە ڕاستیدا گوتاری نەتەوەگەرایی لە ئەدەبی کوردیدا مێژوویەکی درێژی خۆی هەیە کە دەتوانین بڵێین سێ چوار سەدە پێش ئێستا سەرەداوی ئەم جۆرە گوتارە بەپێی چەمکی نەتەوایەتی ئەم سەردەمە لە بەرهەمی مەم و زینی ئەحمەدی خانی (١٦٥٠ -١٧٠٧) بەدەردەکەوێت.

ئەحمەدی خانی وەک باوک و پێشەنگی بیر و هزری ناسیۆنالیزمی کوردی لە بەرهەمە شیعرییەکەی (مەم و زین)دا، کە وەکو سمبوڵ و کتێبی پیرۆزی ناسیۆنالیزمی کوردی ڕۆڵی خۆی بەرجەستەکردووە، لە چەند لایەنێکەوە فووی لە خەوشی سەر پرسی کورد کردووە و ویستوویەتی بەم کارەی تاڵی هەست و هۆشیاری نەتەوایەتیی کوردانی ئەو سەردەم بزرینگێنێت(بروینسێن، ٢٠١٢، ل. ١٩-٤٥). هەستدارانە کێشەی نەتەوەی کورد دەخاتەڕوو هەموو ئازارو نەهامەتییەکان بۆ نەبوونی کیانێك دەگەڕێنێتەوە و جگە لەوە دێتە سەر پیاهەڵدان بە شان و باڵی تاکی کوردی و پێشەواکانی، دوایی ڕاستەوخۆ پەنجە دەخاتە سەر گرێ کوێرەی بێ کیانیی و سەرگەردانی کوردان و پێیان دەڵێت ئەگەر ئێمە یەکگرتن و ڕێککەوتنمان هەبایە ئێستا دەبووینە خاوەنی قەوارە و کیانی خۆمان و لە جیاتی ئێمە خزمەتی نەتەوەکانی تر بکەین ئەوان دەبوونە خزمەتکاری ئێمە. بەراستی دەتوانین بڵێین ئەو دەردەی خانی لەو سەردەم دەستنیشانی کردووە تا ئێستا وەکو نەخۆشییەکی درێژخایەن بووەتە کابووسێکی گەورەی نەهامەتییەکانی خەونی قەوارە و کیانی کوردی (مستەفا، ٢٠١٥، ل. ٤٧-٦٠). هەروەها دوای ئەو شاعیری تر هاو ڕێچکەی ئەو دێنە پێشەوە و بە گیانێکی پڕتر لە بارگە و وزەی هزری نەتەوایەتی شیعرەکانی خۆیان دەهۆننەوە، بۆ نموونە شاعیرێکی وەک (حاجی قادری کۆیی)، کە دوای دوو سەدە دێتە پێشەوە و بە شیعرەکانی خۆی خزمەت بە هزری نەتەوایەتی کوردی دەکات و لەسەر هەمان ڕێچکەی خانی بەردەوام دەبێت.

پاشان لە سەرەتاکانی سەدەی بیست، بەتایبەت لەگەڵ ڕوودانی گۆرانکارییە بەرچاوەکان لە بواری سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و...هتد. یەکانی جیهان و هاتنە پێشەوەی یەکەم جەنگی گەورەی جیهانی و بەرجەستەبوونی مەسەلەی نەتەوایەتی بە چەمک و دیدی تازە و مۆدێرنانە لە جیهان بە گشتی و لە نێو میللەتانی ڕۆژهەڵات و ئیمپراتۆری عوسمانی بە تایبەتی. یان بڵێین، لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەم بەهۆی کرانەوەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بە ڕووی ڕۆژئاواوە بەتایبەت پاش سەردەمی ڕیفۆرمی تەنزیمات و هاتنە پێشەوەی چەند هەلێکی نوێی وەک: وەرگرتنی زانست و ڕۆشنبیری لە خوێندنگا نوێیەکانی عوسمانی و خوێندگاکانی ڕۆژئاواو و هەروەها تێکەڵبوون و مانەوە لە هەوای ڕۆژئاوادا، کاریگەری شەپۆلی نوسراو ئەدەبیاتی خۆرئاوا لە ناو ئەدەبی عوسمانی ڕەنگی دایەوە و پاشان ئەم دیاردەی ئەو کاریگەرییە لە سەر نەوەیەکی ناسیۆنالیستی تورکیش دەرکەوت و لە ئەنجامدا نەمامی هەستی ناسیۆنالیزمی تورکی لە ناو ئەدەبیات و شیعرە چەکەرەی کرد و هەندەی نەبرد قەد و گەڵای بە ڕووبەرێکی فراوانتر بڵاوبوویەوە. هەرچۆنێک بێت بەرهەمە ئەدەبییە تازە وەرگێڕاو و نووسراوەکان کاریگەرییەکی بەرچاویان لە ناوەندی ڕۆشنبیر و لاواندا بەرجەستەکرد (ئەلعەزاوی، ٢٠١٥، ل. ٤١-٤٧).

کوردیش وەک یەکێک لە نەتەوەکانی قەڵەمڕەوی عوسمانی لە گۆرانکارییە تازەکان دوورەپەرێز نەبوو بەهۆی ئەو زەمینە نوێیەی هاتبووە پێشەوە ئەدیب و ڕۆشەنبیرەکانی چاو و هۆشیان کرایەوە و خەباتی ڕۆشنبیری و سیاسی خۆیان دەست پێکرد. هەروەک (عەبدوڵڵا ئاگرین) دەڵێت: ((شەپۆلی تەوژمی فیکری و تەزووی ئەدەبی کە خۆی لە شنەبای نوێی سەردەمی ئازادی دا ئەنواند.. ئەو شنەبایە لە ئەوروپاوە هەڵیکردو لە ڕێگای ڕۆشنبیرانی تورکەوە یاخود تێکەل بوونی ئەو پیاوە سەربازیە سیاسی و ئەدیبانەی کورد کە بەکاری سەربازی و فەرمانبەری لە کوردستان دوورکەوتبوونەوە کاری کردە سەر هۆشیارکردنەوەی گەلی کوردستان.)) (ئاگرین، ١٩٩٤، ل. ٢٤) زۆرێک لە ئەدیب و ڕۆشەنبیر و سیاسەتمەدارەکانی کورد، ئەوانەی بە هەوای ناسیۆنالیزم کاس ببوون و خولیای ئازادی باڵی پێگرتبوون، بە وشە ئاگرینەکانیان لە دوو توێی شعری ڕاچلەکێن و ناخ هەژێن گوتاری ناسیۆنالیزمییەکانی خۆیان دەهۆنییەوە و لە گۆڤار و بڵاوکراوەکانی ئەوکات، یان بە خوێندنەوەی ڕاستەوخۆی ناو خەڵک پەیامە نەتەوایەتییەکانیان دەکردە قەڵغانی پارستنی مافی چارەنووس و زەنگی هۆشیاری نەتەوایەتی و بزوێنەری هەست و هۆشی کوردبوون و جیاوازی لە نەتەوەکانی تری ناو چوارچێوەی مەملەکەتی عوسمانی، تا لە دواجار ویست و ئیرادەیەکی هاوبەش و یەکگرتوو بەرهەم بێت و بە ئومێدی ئەوەی ببێتە بناغەی کیانێکی سەربەخۆ

ئەدەب و بڵاوکراوەکان ڕۆڵی بەرچاوی خۆیان گێراوە لە بڵاوکردنەوەی هۆشیاری نەتەوایەتی و دروستکردنی زمانی نەتەوەیی کورد و نەتەوەکانی تری ناو دەوڵەتی عوسمانی. لەبەر ڕۆڵی بەرچاوی ئەدەبە کە تیۆرستێکی مۆدێرنی وەکو ئەندەرسۆن لە باسی دروستبوونی دەوڵەتی نەتەوایەتی ناتوانێت فەرامۆشی کاریگەری و گرنگی ئەدەب، بەتایبەت ڕۆمانی ژانری سەرمایەداری، لەسەر زمان و ناسنامە و هۆشیاری نەتەوایەتی، لە پاڵ ڕۆڵی دەزگاکانی چاپەمەنی و بڵاوکراوەکان، بکات و بەهەندی وەرنەگرێت (قانع،

٢٠٠٥، ل. ٤٣-٤٦). هەرچەندە ((ڕۆماننوسی لە کۆمەڵگەی ئێمەدا مێژوویەکی زۆر درێژی نییە، بەڵام بە پەرەسەندەنی هەراوی ئەو دواییانەشەوە ڕۆماننوسی کوردی جارێ لە بواری یەکەمدا زۆر ڕێگای نەبڕیوە. لە ڕەوتی بینادنانی بیری ناسۆنالیستی کوریدا زیاتر شێعری کوردی ڕۆڵی گرنگی گێڕاوە. بۆ وێنە شێعرەکانی شاعرێکی وەکوو هێمن بوونە هۆی گەشەی ڕۆحی نەتەوایەتی کوردی.)) (شەمس، ٢٠١٢)، یان بەرهەمی شیعر و چیرۆک و ژانرە ئەدەبییەکانی پیرەمێردی شاعێر و ڕۆشەنبیری کورد کە وەکو کانگایەک بوون بۆ هەوڵی بەرهەمهێنانی فانتازیایەکی نەتەوەیی یەکگرتوو و بەرجەستەکردنی شانازینامەیەکی تایبەت بە ڕابردوو و سەروەریی و پاڵەوانێتییەکانی و بەرجەستەکردنی کۆمەڵێک سیمبۆڵ و توقوس و بۆنە و ئەفسانەی نەتەوایەتی و هەروەها زیندوهێشتنەوەی هیواو ئاواتی سەرکەوتن، بەتایبەت بە گرنگیدانی بەو چیرۆک و شیعرو ئەفسانانەی کە تابلۆی سەروەریی و جوانمێری و فانتازیای نەتەوەیی دەنەخشێنێت. هەروەکو: دوانزە سوارەی مەریوان، کاوەی ئاسنگەر و نەورۆز... هیتر(قانع، ٢٠٠٥، ل. ٧٠-٧٢).

ئیتر تا بە درێژایی سەدەی بیست هەڵدەکشێین و لە ئەمرۆ نزیک دەبینەوە، دەبینین ئەدەبی کوردی شان بەشانی خەبات و شۆرشی بزوتنەوەی ڕزگاری و ئازادیخوازی کوردی و جەماوەری تێکۆشەری کورد کۆڵنەدەرانە بەشداری لە گوتاری سیاسی و نەتەوەیەتی کوردیدا دەکات و بێوچان بەپێی بارودۆخی سیاسی و وەڵامدانەوەی پێویستییەکانی قۆناغەکانی سەردەم لەم مەیدانەدا خەباتی بەردەوامە

٢. بەشی دووەم: هزری نەتەوایەتی لای (ئەحمەدی خانی) وەکو شاعیرێکی کلاسیکی کوردی

لەم بەشەدا دەمانەوێت باس هزری نەتەوایەتی لە شیعری کلاسیکی کوردیدا بکەین، بە نموونەی بەرهەمەکانی ئەحمەدی خانی. ئاسایی لێرەدا لەگەڵ ورووژاندنی ئەم بابەتە چەند پرسیارێکی جەوهەری دێنە پێشەوە، یەکەم پرسیار لە بارەی کات و سەردەمی شاعێری ناسراوی کلاسیکی کوردی ئەحمەدی خانییە، واتە ئەحمەدی خانی وەکو شاعێرێکی سەدەی حەڤدەم دەکرێت خاوەنی هزری نەتەوایەتی کوردی بێت و بە کەسێکی ناسیۆنالیزمی کوردی مەزەندە بکرێت؟ یان وەک دەڵێن باوکی ناسیۆنالیزمی کوردی؟ پاشان شیعر و بەرهەمەکانی خانی چ شوێنێکیان لە گوتاری ناسیۆنالیزمی کوردی بەرجەستەکردووە؟ چۆن بەشدارییان لە هزری نەتەوایەتی و وروژاندنی هەستی نەتەوایەتی و هۆشیارکردنەوەی کۆمەڵگەی کورد بینیوە؟ بەراستی ئەم پرسیارانە و چەندین پرسیاری تر لەم بابەتەدا جێگای گفتوگۆ قسەلەسەر کردنن. هەرچۆنێک بێت هەوڵدەدەین لەچەند تەوەرەیکدا ئەم باسە تاوتوێ بکەین.

١,٢ مێژووی ژیان و سەردەمی ئەحمەدی خانی

بۆ ئەوەی باشتر تیشک بخەینە سەر هزری نەتەوایەتی لە شیعرەکانی ئەحمەدی خانی پێویستە ئەگەر بە ئاوڕدانەوەیەکی خێراش بێت لاپەڕەی مێژووی ژیان و سەردەمی ئەحمەدی خانی هەڵبدەینەوە، چونکە ئەگەر لە دەرەوەی کات و شوێن و سەردەم لە ناوەڕۆکی نەتەوایەتی بەرهەمی شاعیرێک بکۆڵینەوە، ئەوە ئەو کاتە هیچ ڕەنگدانەوەیەکی کۆمەڵگا و سەردەم بۆ ئەو بەرهەمە ئەدەبییە ناهێلینەوە و بەمەش ناتوانین بگەینە دال و مەدلولەکانی ناوەڕۆکەکەی و ئەوەی پێشی دەگەین ئەگەر هەڵێنجراوی ناو کۆمەڵگا و سەردەمەکەی نەبێت ئەوە ئەو نرخ و ئەرک و بایەخەی نابێت کە ئەدەب لەخۆی گرتووە.

سەرەتا با بزانین خانی کێییە، خانی ناوی تەواوی (ئەحمەد ئەلیاس ڕۆستەم)ە لە ساڵی (١٦٥٠) لە شاری بایەزید لە دایک بووە. نازناوی خانی بۆ شیعرەکانی لە هۆزی (خانیان) وەرگرتووە. بەشێکی هۆزی خانیان لە دەوروبەری ناوچەی بۆتان بوون، بەڵام بنەماڵەی خانی بۆ شاری بایەزید باریان کردووە. خانەوادەی خانی لە ڕووی داراییەوە باری ژیانیان باش بووە. خانی لە حوجرەی مزگەوتەکان خوێندنی ئاینی دەخوێنێت و بۆ مەبەستی خوێندن زۆر شار دەکات وەکو: (ئورفە، ئەخلات، بدلیس، بایەزید، جزیرە)، ئیجازەی دوازدە عیلمی مەلایەتی لە شاری جزیرە وەردەگرێت. پاشان لە شاری بایەزید دەبێت بە مامۆستای یەکێک لە مزگەوتەکان. هەستی کوردایەتی وا لە شاعیر دەکات کە بە پێچەوانەی مەلایانی ئەو ڕۆژگارە لەسەر دەرگای ئەو مزگەوتەی وانەی تێدا دەوتەوە ناوی مزگەوتەکە لە پاڵ زمانی عەرەبی و فارسی و تورکی عوسمانی بە زمانی کوردیش بنووسێ. هەروەها بەکوردی وانەی لە حوجرەدا بە منداڵانی کورد وتۆتەوە و بۆ ئەم مەبەستە فەرهەنگێکی بۆ فێربوونی زمانی عەرەبی بۆ داناون بە ناوی (فەرهەنگی نووبهار). خانی بەم شێوەیە هەموو ژیانی بۆ خوێندەواری و بڵاوکردنەوەی ڕۆشنبیری و هۆشیاری سیاسی تەرخانکردووە. لە ساڵی (١٧٠٧) لە شاری بایەزید کۆچی دوایی کردووە و هەر لەوێش نێژراوە. لەبارەی خانییەوە (مامۆستا هەژار) لە وەرگێرانی (شەرەفنامە)دا دەڵێت: ((... لە چەرخی یازدەهەخی کۆچیدا دوو کەسمان لێ هەڵکەوتوون کە بەزەییان بە گەلە لێقەوماوەکەی خۆیاندا هاتۆتەوە و نان و لان و باوەشی گەرمی کوردانیان لە بیر خۆ نەبردۆتەوە، بە نووسین و هاوار و دادێک، کوردیان یاد کردۆتەوە. ئەو دوو کەسەش شەرەفخان و ئەحمەدی خانی بوون.)) (بدلیسی، ٢٠٠٦، ل. ٢٧). بەرهەمەکانی خانی بەگشتی بریتی بوون لە: (نووبهاری بچووکان، عەقیدا ئیمانێ، مەم و زین، غەزەل و قەسیدە). خانی لە ڕێگەی چیرۆکە

شیعرییەکەی (مەم و زین) بۆ یەکەمجار مەسەلەی کوردایەتی هێناوەتە ناو شیعرەوە و لەم ڕووەوە بە ڕێچکە شکێن دادەنرێت، کە بۆ ئەم مەبەستە بەشی پێنجەمی تەرخانکردووە. ئەو دێرە شیعرانەش کە بە گشتی لە کوردایەتی و سامانی نەتەوایەتی دەدوێن بریتین لە (٩٨) دێرە شیعر (خەزنەدار، ٢٠١٠، ل. ٣٦٧-٤١٤).

ئێستاش کاتی ئەوە هاتووە ئاورێک لە باری کۆمەڵایەتی سیاسی ئەو کات و سەردەمە بدەینەوە کە خانی تێدا ژیاوە، بۆ ئەوەی کار و کاردانەوەی نێوان شاعیر و شیعر و کۆمەڵگاکەیمان بۆ دەربکەوێت. واتە: بزانین پاڵنەری خانی بۆ نووسینی شیعری نەتەوەیی چییە و بۆ داوای قەوارە و ئەمیرێک بۆ کورد دەکات؟ ئایە خانی تەنیا بۆ بەدەستهێنانی ناوەڕۆکی شیعرەکانی خۆی پەنای بۆ باسی نەتەوەی کورد بردووە، یان بە پێچەوانەوە شیعری کردۆتە ئامرازێک بۆ خزمەتی پەیامی نەتەوایەتی خۆی؟

ئەگەر سەیری مێژووی سەردەمی خانی بکەین دەبینین کەوا کورد دابەشی سەر دوو ئیمپراتۆری گەورە ببوو. کەمێکی لە ژێر دەستەڵاتی ئیمپراتۆریەتی سەفەوی لە ئیران و هەروەها ئەوانی تریشی هەموو لە ژێر هەژموونی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی دابوون. کورد لە ژێر ڕکێفی دەستەڵاتی ئەم دوو ئیمپراتۆریەتە میرنشین و دەستەڵاتی جیا جیا و سەربەخۆیان دروستکردبوو. بەردەوام هەردوو ئیمپراتۆری سەفەوی و عوسمانییش لە شەڕ و ململانێ و یەکتر قرکردن دابوون. هۆکاری شەڕەکەشیان بەناوی جیاوازیی ئاینی دەکرد بەوەی کە ئیمپراتۆریەتی سەفەویی شیعە و ئیمپراتۆریەتی عوسمانیش سونین. بەڵام هۆکاری ڕاستەقینەی شەڕ و ناکۆکیان بۆ تەماعکاری و پاوانکاری و زیادکردنی دەسەتەڵات و هەژموونیان دەگەڕێتەوە. بەم هۆیەوەش نەتەوەی ژێر دەستەڵاتیان زەرەمەند دەبوون، لەم نێوانەشدا کورد پشکی شێری ئەم زەرەر و ماڵوێرانییەی بەبەردەکەوت، چونکە ناوچەی ستراتیجی و فراوانیان لەم دوو ئیمپراتۆرییەتە هەبوو، هەروەها کورد ئازا و بەزەبر بوون لە کاتی شەر و پێکدادانداا. لە ئەنجامی ئەم دابەشبوونەی کورد بەسەر ئەم دوو ئیمپراتۆریەتەدا و بەکارهێنانیان بۆ پارستنی بەرژەوەندی و مەرامەکانی خۆیان، عەشیرەت و قەبیلە و میرنشینە کوردەکانیان بۆ خۆیان ڕاکێش دەکرد، ئەوانیش بۆ سەلماندنی دڵسۆزی و لایەنگری خۆیان لەم دەستەڵاتانە بە هەموو شێوەیەک ئامادەباشی خۆیان دەردەبری و لە ژێر فەرمانی ئەوان شەڕ و کوشتاریان دەکرد و تەنانەت ڕووبەرووی هۆز و میرنشینە کوردییەکانی ژێر دەستەڵاتی ئیمپراتۆرییەتی بەرامبەریان دەبوونەوە و شەڕی براکوژیی خوێناوی لە نێوانیاندا پەیدا دەبوو. بۆیە بەردەوام شەڕ و ناکۆکی لە نێوان میرنشین و دەستەڵاتە کوردییەکان لەگەڵ یەکدا و هەروەها لە ناوخۆشیاندا هەبوو. ئیتر بارودۆخی سیاسی کورد هەم لە پێش خانی و هەم لە سەردەمی ئەو و هەمیش دوایی ئەو بەم شێوەیە بوو

ئەگەر سەیر بکەین دەبینین گرنگترین ڕووداو پێش خانی، دروستکردنی میرنیشینە کوردییەکانە، کە دوای شەری چاڵدێران لە (١٥١٤) کە لە نێوان دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی سەفەوی ڕوویدا و بە سەرکەوتنی عوسمانییەکان کۆتایی هات. دروستبوونی ئەم میرنشینە کوردییانەش لە ڕێی هاوکاری زانای ئاینی (ئیدریسی بتلیسی) بوو کە لەسەر داواکاری سولتان سەلیمی عوسمانی؛ بتلیسی هەستا بە چوونی بۆ ناوچە جیا جیاکانی نیشتمان و بە پێی بارودۆخی ئەم سەردەمە میرنشینی کوردی نیمچە سەربەخۆی دروستکرد. هەروەها بەردەوام لە نێوان ئەم میرنشینانەدا شەرو ئاژاوە لە ئارادابوو. ئیتر لە سەردەمی خانییش ئەم میرنشینە کوردییانە هەر بەردەوامبوون و شەڕ و ململانێی نێوانیشیان هەر لە بەردەوامی دابوو

ڕووداوێکی گرنگی تریش کە لە سەردەمی پێش خانی ڕوویدا ئەویش ڕووداوی (قەلای دمدم) بوو. ڕووداوی قەلای دمدمیش ئەو ڕووداوە بوو کە لە ساڵی (١٦٠٨)م ڕوویدا. کە ئەم بەروارەش دەکەوێتە چل ساڵەک پێش لە دایکبوونی خانی. شاعەباسی سەفەوی کاتێک هێرشی کردە سەر قەلای دمدم، ئەو قەڵایەی کە دەکەوێتە باکووری ڕۆژئاوای ئێران، بۆ ئەوەی دەستی بەسەردابگرێت. بەڵام ئەم قەڵایە لە لایەن ئەمیری کورد (خانی لەپ زێرین) و شەرکەرە کوردەکان پارێزگاری لێکرا و تا کۆتاییان ڕووبەرووی لەشکری سەفەوی بوونەوە و خۆیان بەدەستەوە نەدا. ئەم ڕووداوە یەکێکە لە ڕووداوە تراجیدییەکانی مێژووی کورد کە کاریگەرییەکی زۆری لەسەر هەست و هۆشی خانی بەرجەستەکرد

یەکێکی تر لەو ڕووداوانەی کە کاریگەرییەکی زۆری لەسەر بزاوتنی هزری نەتەوایەتیی خانی دروستکرد هێرشکردنە سەر شاری بتلیس بوو لە ساڵی (١٦٥٥)دا کە لەم بەروارەدا خانی لە ساڵی چوارەمی تەمەنیدا بوو. شاری بتلیس لەو کاتدا کە لە لایەن ئەمیری کورد (عبدال خان) بەڕێوە دەبردرا و وەکو ئیمارەتێکی تا بڵێی پێشکەوتووی ئەو سەردەم، خاوەنی سوپا و سیاسەت و ئابوری و ڕۆشەنبیری خۆی بوو هاوشێوەی کیانێکی سەربەخۆ، کە هەموو ئەمانەش ترسی لە دڵی نەیارەکانی دروست کرد و لە لایەن وەزیری عوسمانی پێشوو، والی (وان) کە ناوی (مەلیک ئەحمەد پاشا) بوو حەفتا هەزار شەڕکەری کۆکردەوە، کە زۆربەی زۆری شەرکەرەکان کورد بوون و لە هێزی (هەکاری) و هێزی (بایەزید) و هێزی ناوچە کوردییەکان بوون، لە مانگی ڕەمەزانی پیرۆز هێرشیان کردە سەر شاری بتلیس و بە سەدان کەسیان لێ کوشتن و بە هەزارانیشیان لێ بەدیل گرتن. هەرچۆنێک بێت (عەبدال خان) بە ناچاری لە شار هەڵات و خۆی گەیاندە یەکێک لە عەشیرەتە کوردییەکان و خۆی ڕزگارکرد، بەڵام ماڵ و سامانی لە لایەن

هێرشکەرەکانەوە تاڵانکرا. ئەم ڕووداوەش بە ڕوونی لەم چەند دێرە شیعرانەی خانی بەرجەستەکراوە (فندی، ٢٠٠٨، ل. ٢٩-٣٨):

هندی ژ شەجاعەتێ غەیوورن

ئەو چەند ژ مینەتێ نەفوورن

ئەڤ غیرەت و ئەڤ علووێ هیممەت

بو مانعێ حەملێ بارێ مینەت

لەو پێکڤە هەمیشە بێ تفاقن

دائیم ب تەمەڕود و شیقاقن

گەر دێ هەبووا مە ئیتیحادەک

ڤێکرا بکرا مە ئینقیادەک (خانی، ٢٠٠٨، ل. ٤٤-٤٥)

بەم شێوەیە دەبینین خانی کوڕی سەردەم و ژینگەکەی خۆیەتی و لەناو شعرەکانیدا بە ئاشکرا کاریگەریی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ڕۆشەنبیری سەردەمەکەی ڕەنگی داوەتەوە، کە هەر لەو پەروەردە و خوێندن و باوەڕەو ڕۆشەنبیرییە ئایینیەوە بگرە کە زەمینە و دارێژەری هەست و هۆش و وێناکردنەکانی خانی بوون تا ئەو ڕووداو و کارەسات و پێشهاتە سیاسی و کۆمەڵایەتییانەی کە چارەنووسی سەردەم و کۆمەڵگای خانییان بنیات نابوو

٢,٢ هزری نەتەوایەتی و ئەحمەدی خانی

ئەحمەدی خانی لەبەر ئەوەی کە دەتوانین بڵێین تا ئێستا بە یەکەم شاعیری کلاسیکی کورد دادەنرێت کە پانتاییەکی بەرچاو لە ناوەرۆکی شیعرەکانی بەتایبەت لە بەرهەمی (مەم و زین)ەکەیدا بۆ کوردایەتی تەرخانبکات و وەکو کوردێک باس لە هەست و ناخ و هەڵویستی خۆی بەرامبەر بە باری سیاسی و نەتەوایەتی سەردەمی خۆی بکات. لەبەرئەوە لە ئەدەبی کوردیدا خانی شوێنێکی تایبەتی هەیە و دەمێکە بووەتە سەرنجی نووسەر و لێکۆڵەرانی دەرەکی و ناوخۆیی، چونکە هەروەک د. عەبدوڵڵا یاسین عەلی ئامێدی لە بارەی خانییەوە دەڵێت: ((بەناوبانگی خانی لەگەڵ شاکاری (مەم) و (زین) دا سنووری دووری وڵاتی بڕیوەوە بە جیهاندا بڵاوبۆتەوە.)) (ئامێدی، ل. ٢٠٠٥، ١٦١). هەر بۆیە دەبینین نووسەر و لێکۆلەران چ ئەوانەی باسی ئەدەبی کلاسیکی کوردی بە شێوەیەکی گشتی دەکەن، چ ئەوانەشی کە بە شێوەیەکی گشتی باسی هزری نەتەوایەتی لە ئەدەبی کوردیدا دەکەن، دەبێ باس لە خانی بکەن و گفتوگۆ و هەڵوەستە لەسەر شیعرەکانی بکەن و کەم و زۆر باس لە ناوەڕۆکی کوردایەتی خانی بکەن. ئەگەر بۆ ئەم مەبەستە چاوێک بەو لێکۆڵینەوانەدا بخشێنین کە باس لە هزری نەتەوایەتی لای خانی دەکەن دەبینین بە شێوەیەکی گشتی دەبنە سێ کۆمەڵە:

-کۆمەڵەی یەکەمیان، کە زۆربەی نووسەر و لێکۆڵەرەکان دەگرێتەوە، ئەحمەدی خانی بە ڕێچکە شکێنەری هزری نەتەوایەتی دادەنێن و وەکو سەرەتای مێژووی ناسیۆنالیزمی کوردی مامەڵەی لەگەڵدا دەکەن

-کۆمەڵەی دووەم، مەبەستمان لەم نووسەر و لێکۆڵەرەوانەن کە بە پشتبەستن بە بیروڕاکانی پێشوو باس لە خانی دەکەن و بیروراکانی ئەوان دووبارە دەکەنەوە

-کۆمەڵەی سێیەمیشیان، کە تاک تاکەی نووسەر و لێکۆڵەر دەگرێتەوە، کە ئەوانیش پێچەوانە، یان جیاواز لە کۆمەڵەی یەکەم پێیان وایە ناتوانرێت خانی بە ناسیۆنالیزم و گوتارەکەشی بە گوتاری ناسیۆنالیزمی کوردی دابنرێت

هەروەکو پێشتر ئاماژەمان پێدا زۆرێک لە لێکۆڵەر و نووسەران ئەحمەدی خانی بە ڕێچکە شکێن و باوکی هزری نەتەوایەتی کوردی دادەنێن و پێیان وایە خانی وەکو یەکەم ناسیۆنالیزمی کورد لە ناو شیعرەکانی زۆر بە ڕوونی باس لە دەربڕینی هەستی نەتەوایەتییەوە دەکات٤. کە ئەم بووچوونانەش لە لایەن نووسەرو لێکۆڵەرەوانێکی وەکو عەتا قەرەداغی بەرپەچ دراوەتەوە و ئەو پێی وایە ناتوانین خانی بە ناسیۆنالیزم و خاوەن گوتاری ناسیۆنالیزمی کوردی دابنێین، بۆ ئەو مەبەستە لەسەر چەند بنەماو مەنتق و بەڵگەیەک بۆچوونی خۆی دادەمەزرێنێت، بۆ نموونە

4 بۆ زیاتر زانیاری بگەڕێوە بۆ سەرچاوەکانی وەکو: (خەزنەدار، 0102) و (فندی، ٢٠٠٨، ل.١٥٥-١٠٢) و (ئامێدی، 5002)

-پێی وایە لەبەر ئەوەی ئەحمەدی خانی پاشخانێکی ئیسلامی هەبووە و لەو چوار چێوەیە پەنگی خواردووە ئەمە بەڵگەی ئەوەیە نەوەک هەر گوتاری ئەحمەدی خانی نابێتە گوتارێکی نەتەوایەتی کوردی، بەڵکو تواندنەوەی ناسنامەی کوردە لە ناو مێژووی ئیسلامدا. ئەم بۆچونەشی بەم شێوەیە دەخاتەڕوو: ((بێگومان ئەوە ئاشکرایە کە خانی شاعیریکی تا سەر ئیسقان پەیوەستبووە لە کەلتووری ئیسلامەوە و نەیویستووە لە دەرەوەی ئەو کەلتوورە و لە سنووریکی جیاواز لەودا کاربکات، بەشی زۆری ئەو مەسەلە فیکرییانەی کە لە شیعرەکانیدا خستوونیتیە ڕوو، ئەو مەسەلانەن کە پەیوەندییان بە مەسەلە فیکرییەکانی ناو فیکری ئیسلامیەوە هەیە و ئەگەر لە پەراویزیشدا چەند ڕستەیەک باسی کورد و کرمانج بکات ئەوە نابیتە بنیادنانی گوتاری نەتەوەیی، بەلکو بە پیچەوانەوە کارکردنی خانی بەو جۆرە هەولدانیکە بۆ جیگاکردنەوەی کورد لە سنووری گوتاری ئیسلامیدا کە ئەوەش پرۆژەیەکە پیم وایە ئامانجی تواندنەوەی کورد و کەلتووری کوردی و ناسنامەی کورد بوون لە ناو کەلتوور و ناسنامە و میژو و کەسیتی ئیسلامیدا لە پشتیەوە ڕاوەستاوە.)) (قەرەداغی، گەڕان بە دوای بووندا، ٢٠٠٢، ل. ٢٤٦-٢٤٧)

- ئەگەر هەڵوەستەیەک لەسەر ئەم وتانە بکەین، دەبینین موسڵمانبوونی خانی دەبێتە سەنگی مەحەکی بڕیارلەسەردانی، لە کاتێکدا ئەگەر بۆ سەردەمی خانی بگەڕێینەوە دەبینین دوو دەوڵەتی زلهێزی وەک عوسمانییەکان و فارسە سەفەوییەکان هەردووکیان خاوەنی ناسنامەیەکی ئیسلامی بوون و عوسمانیەکان لەسەر مەزهەبی سونی و سەفەوییەکانیش لەسەر مەزهەبی شیعی، هەر لەسەر ئەو دوو ناسنامە مەزهەبییە ئیسلامییە قەوارەی خۆیان دامەزراند و هەر بە پشت بەستن بە جیاوازیی مەزهەبیەوەش هەم پاراستن و هەمیش پاوانکاری و فراوانخوازی دەستەڵاتی خۆیان بەرجەستەدەکرد. هیچ نەتەوەیەک نییە تەواو بێ ئاین بێ، ئەگەر دەوڵەتانێکیش هەبن ئاینیان لە دەوڵەت جیاکردبێتەوە، بەڵام خۆ نەتەوەکەیان هەر ئاینێک یان چەندین ئاین و ئایدۆلۆژییان لە خۆگرتووە؟ لەبەر ئەوە پێمان وانییە بابەتی هەڵگری هزری ئیسلامیبوونی خانی لە هزری نەتەوایەتییەکەی کەم بکاتەوە، یان بڵێین توانەوەی کلتوری کوردی بێت. ئەگەر وابایە دەبایە ئێستا کلتوور و ناسنامەی نەتەوەیی فارس و تورک لە ناو کلتوور و ناسنامەی ئیسلام بتوابایەوە. بۆیە ئەگەر نەشتوانین بڵێن خانی ناسیۆنالیزم بووە بە مانا و چەمکی ئێستا، بەڵام دەتوانین بڵێن بە پێی چەمک و تێگەیشتنی سەردەمی خۆی؛ خانی خاوەنی هەست و هزری نەتەوایەتی کوردی بووە

-لەبەر ئەوەی ئەحمەدی خانی (١٦٥٠-١٧٠٧) لە سەردەمێک ژیاوە کە بریتییە لە سەدەی حەڤدەم و هەژدەیەم، واتە لە سەردەمانێک کە ناسیۆنالیزم نەک لە کوردستان و ڕۆژهەڵات، بەڵکو لە ئەوروپاش تەواو دەرنەکەوتبوو. بۆ ئەم مەبەستە ئەگەر پشت بە تیۆرەکانی ناسیۆنالیزمی سەر بە قوتابخانەی تیۆری مۆدێرنیست ببەستین. کە پێشتر باسمان کرد کە بە پێی ئەم قوتابخانە تیۆرییە، ناسیۆنالیزم لەگەڵ دەرکەوتنی مۆدێرنێتە و تەکنەلۆژیا و سەرمایەداری چەکەرەدەکات و سەدەی نۆزدەم سەدەی دەرکەوتنی ناسیۆنالیزمە و پێش ئەم سەدەیە هیچ نەتەوەیەک بوونی نەبووە، ئەو کاتە بێگومان دەبێ نەتەوایەتی خانی قبوڵ نەکرێت و هەروەها نەوەک تەنیا هەرگیز وا گومان نەبەین کە خانی بیری لە هزری نەتەوایەتی کردبێتەوە، بەڵکو دەبێ بڵێین نەک هەر کورد بگرە هیچ نەتەوەیەکی تریش لەم سەردەم لە ئارادانەبووە. بۆیە باسکردن لە هزری نەتەوایەتی لای خانی جێگەی گاڵتەجارییە. کەواتە عەتا قەرەداغی هەبوونی هەستی نەتەوایەتی لە سەردەمی خانی بە ناشیاو دادەنێت و هۆکاری ئەم ناشیاوییەش بەم شێوەیە دەخاتەڕوو: ((چونکە لە ڕووی زانستی ناسیۆنالیزمەوە نە لە قۆناغی ئەحمەدی خانی و نە لە قۆناغی نالیدا هەست و هۆشیاری نەتەوەیی یان بە زاراوەیەکی تر ناسیۆنالیزم نەک لە کوردستانی دواکەوتووی خێڵایەتی قۆناغی شوانکاری و گەرمیان و کویستان و ژیانی کشتوکالیدا سەری هەڵنەداوە بەلکو لە وڵاتانی دەوروبەری کوردستانیشدا ناسیۆنالیزم دەنەکەوتووە، ئیتر بە چ پێوانەیەک و بە چ لێکدانەوەیەک دەشێ شاعیرانی وەکو خانی و نالی کە جیاوازی مێژووش لە نیوانیاندا هەیە بە ڕابەری فیکری نەتەوەیی کوردی دابنرین؟ ناسیۆنالیزم بەرهەمی مۆدیرنیتەیە واتە بەرهەمی شۆرشی پیشەسازی و تەکنۆلۆژیا.....)) (سەرچاوەی پێشوو). ئەگەر هاوشێوەی ئەو، واتە بە چاویلکەی تیۆری مۆدێرنیست سەیری خانی بکەین ئەوە بێگومان هزری نەتەوایەتی لای خانی هیچ مانایەکی نامێنێت. بەڵام باسەکە بەوەندە کۆتایی نایەت، چونکە خۆ تەنیا ئەم تیۆرەی ناسیۆنالیزم لە ئارادا نییە؟ ئەی ئەگەر بە چاویلکەی تیۆری پێشینەگەر لە هزری نەتەوایەتی خانی بڕوانیین؟ هەروەک لە بەشی یەکەم خستمانەڕوو کە بە پێی تیۆری پێشینەگەرەکان مێژووی ناسیۆنالیزم لە سەردەمێکی زۆر کۆنتر لە مێژووی مۆدێرنێتە سەر دەردەکات، تەنانەت گروپێک لە پێشینەگەرەکان مێژووی ناسیۆنالیزم بە درێژایی مێژووی مرۆڤایەتی درێژی دەکاتەوە. یان کەسێکی وەک (ئیرنست بارکەر) دەیگەڕێنێتەوە بۆ پێش مێژووی نووسراو. یان مێژوونووسی ئەوروپی وا هەیە مێژووی سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزمی ئەوروپی دەگەڕێنێتەوە بۆ سەدەی دوازدەی زاینی[5]. هەروەها قوتابخانەی تیۆری مۆدیرنیست وەکو قوتابخانەیەکی ناسیۆنالیزم لە لایەن کەسێکی وەک (ئەنتۆنی سیمیس) یان کەسانی تر ڕووبەڕووی چەندین ڕەخنە و کێشە بوویەوە، چونکە لە لێکدانەوەی مێژووی دروستبوونی نەتەوە و وڵاتەکانی جیهان ڕووبەڕووی کورتهێنان بوویەوە و نەیتوانی وەڵامی هەموو پرسیارە جەوهەرییەکان

5 بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: (عەلی، ٣١٠٢، ل. ٣٣-٦٣) و (قەرەداغی، گەڕان بەدوای بووندا، ٢٠٠٢، ل. ٨٤٢-٩٤٢) .

بداتەوە. هەرچۆنێک بێت لێرەدا بە پێویستی نازانین بچینە ناو ئەو ووردەکارییانەوە. کەواتە ناکرێت تەنیا بە پشت بەستن بە تیۆرێکی دیاریکراوی بیانی بڕیار لەسەر خانی بدرێت.

ئەم دوو خاڵەی خستمانەڕوو گرنگترین خاڵ بوون کە بۆ ڕەتکردنەوەی هزری نەتەوایەتی لای خانی پشتی پێدەبەسترێت. هەرچەندە لەگەڵ ئەوەشدا کە کەسێکی وەکو عەتا قەرەداغی نکۆڵی لە بوونی هەستی نەتەوایەتی لای خانی دەکات، بەڵام دیسان لە بەرامبەر ئەم بابەتە ناسیۆنالیزمییانەی خانی لە ناوەڕۆکی شیعرەکانی بەرجەستەی دەکات ناتوانێت تەواو فەرامۆشی بکات، هەروەها بۆ ئەوەیش لەگەڵ ئەو قوتابخانە تیۆرییەی پشتی پێبەستووە تێکنەگیرێت دەڵێت: ((دەشێ هەندێ جار تاکەکەس پیش قۆناغی مێژوویی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی بکەویت بەڵام ئەوەش لەبەر ئەوەی زەمینەی مادی نییە ناتوانێت بنەمای گوتارێکی ئاشکرا نەخشە بکیشیت، بەلکو لە سنووری ئاماژەی لاواز تیپەر ناکات کە ئەوە خانی و نالی لەو حالەتە زیاتر نییە، حالەتی هەستێکی سادەی دیسپلین نەکراو.)) (قەرەداغی، گوتاری ناسیۆنالیزمی کوردی، ٢٠٠٧، ل. ٦٧) لێرەدا دەبینین ئەم تەعبیرکردنە لە خانی وەکو پۆزش هێنانەوەیەک، یان وەکو دانپێدانێکی ناچارانە لە بەرامبەر هەست و هزری نەتەوایەتی خانی دەخرێتەڕوو. یان کە لە شوێنێکی تردا لە باسی هزری نەتەوایەتی لە سەردەمی میرنشینەکاندا دەڵێت: ((... دەشێ لە قۆناغی میرنشینەکاندا تاکە کەسی واش هەبووبێت کە هوشیاری نەتەوایەتی هەبووبێت، بۆ نموونە دەشێ ئەحمەدی خانی لەو تاکە کەسانە دابنرێ، بەڵام مادەم نەتەوە خۆی وەکو دامەزراوێکی کۆمەڵایەتی –سیاسی پێکنەهاتووە ئەوا هوشیاری تاکە کەس کاریگەرییەکی ئەوتۆی نابێت.)) (قەرەداغی، گوتاری ناسیۆنالیزمی کوردی، ٢٠٠٧، ل. ٦٧). کەواتە هەرچۆنێک بێت ئەو بیروڕایەی کە دان بە هزری نەتەوایەتی لە ناو شیعرەکانی خانی نانێت، بەڵام بە شێوەیەک لە شێوەکان دان بە هۆشیاری نەتەوایەتی تاکەکەسی خانی دەنێت و خانی دەهێنێتەوە ڕێزی نەتەوەخوازەکان. بۆیە ئەگەر خانی لە سەردەمێکیش بووبێ کە دەرنەکەوتنی نەتەوە و نەتەوایەتی بە پێی پێناسەی ئەمڕۆ لە ئارادا نەبووبێت، بەڵام بەپێی پێناسەی نەتەوایەتی سەردەمی خۆی؛ خانی وەکو شاعێرێکی کلاسیکی کوردی خاوەنی هەست و هۆشیاری نەتەوایەتی بووە و ویستوویەتی هزری نەتەوایەتی بەرجەستەکراوی ناو ناوەڕۆکی شیعرەکانی بکاتە زەنگی هۆشیارکردنەوەی نەتەوەکەی و هاوشێوەی نەتەوەکانی تر بێتە پێشەوە و ببێتە خاوەنی دەستەڵات و قەوارەی خۆیان. بۆ ئەم مەبەستەش گێرانەوەی چیرۆکێکی خۆشەویستی میللی بە شیعر بەناوی (مەم و زین) دەکاتە ئامراز و بیانوویەک تاوەکو خەم و مەبەستە نەتەوایەتییەکەی خۆی پێ بەرجەستە بکات، هەروەک خۆشی بە دێڕە شیعرێک باس لەم ڕاستییە دەکات و دەڵێت

شەرحا غەمێ دل بکم فەسانە

زینێ و مەمێ بکم بەهانە (خانی، ٢٠٠٨، ل. ٥٢)

هەرچۆنێک بێت بۆ زیاتر خستنەڕووی هزری نەتەوایەتی لە لای خانیدا، چەند لایەنێکی گرنگی هزری نەتەوایەتی لە ناوەڕۆکی شیعرەکانی دەخەینەڕوو:

١،٢،٢ دیاریکردنی ناسنامە

خانی لە ناوەڕۆکی شیعرەکانیدا هەموو کوردەکان لە یەک ڕەگەز کۆدەکاتەوە و بەرامبەر تورک و عەرەب و فارسیان دادەنێت. واتە کوردەکانی سەر بە هەموو میرنشین و خێڵ و عەشیرەتێک بەیەک ناوی کۆکراوەی گشتی دەبات و هەموو نازناوەکانی وەکو: بایەزیدی، بتلیسی، هەکاری، یان... هتد بەلاوەدەنێت و تەنیا بەیەک ڕەگەز ناویان دەبات و جیاوازیان لە نێواندا ناهێڵێت و بەمەش دەیەوێت پێیان بڵێت کە ئێوەی کورد هەموو یەک ڕەگەزن و دەبێ وەک یەک دەستە و تاقم بەرامبەر ڕەگەزەکانی تر بنەوە. بەمەش ناسنامەیەکی سروشتی بۆ کوردەکان دووپات دەکاتەوە و کوردەکان لە یەک ناسنامەی سروشتی، کە کورد بوونە کۆدەکاتەوە. خانی لە شیعرەکانیدا لە چەند شوێنێک ناوی کورد دەبات و هیچ کات نازناو و جیاکاریی بۆ ناخاتەڕوو، بەڵکو بە (کورمانج، ئەکراد) وەکو زاروەیەکی گشتی بۆ هەموو کورد ناویان دەبات. بۆ نموونە کە دەڵێت

ئەز مامە د حیکمەتا خودێدا

کورمانج د دەولەتا دنێدا

ئایە ب چ وەجهآ مانە مەحرووم

بیلجوملە ژ بۆ چ بوونە مەحکووم (خانی، ٢٠٠٨، ل. ٤٤)

لێرەدا خانی زاراوەی (کورمانج) بۆ هەموو کورد بەبێ جیاوازی بەکار دەهێنێت و بەمەش هەموویان لە یەک ڕەگەز کۆ دەکاتەوە

و بەرامبەر بە ڕەگەزەکانی تری دەوڵەتی دونیا بەرامبەریان دەکاتەوە

بفکر ژی عەرەب حەتا ڤە گورجان

کورمانجییە بوویە شبهی بورجان

ئەڤ روم و عەجەم ب وان حەسارن

کورمانج هەمی ل چار کەنارن

هەردوو تەرەفان قەبیلێ کورمانج

بۆ تیرێ قەزا کرینە ئامانج (خانی، ٢٠٠٨، ل. ٤٤)

لێرەشدا هەر زاراوەی (کورمانج)ی بۆ هەموو کوردان بەبێ جیاوازی بەکارهێناوە و لە بەرامبەر ڕۆم و عەجەم بەکاریهێناوە و جیاوازی لە نێوان ڕەگەزی کوردان لەگەڵ ئەم دوو ڕەگەزە بەرجەستەکردووە و لەسەر بنەمای برایەتیی ئاینی نەیکردوون بە یەک ڕەگەز. بەڵکو لەسەر بنەمای نەتەوایەتی لێکی جودا کردوونەتەوە. کە ئەمەش هزری کوردایەتی ئەحمەدی خانی بەرجەستەدەکات

دا خەلق نەبێژتن کو ئەکراد

بێ مەعریفەتن بێ ئەسل و بونیاد

ئەنواعێ میللەل خودان کتێبن

کورمانج تەنێ دبێ حسێبن (خانی، ٢٠٠٨، ل. ٤٦)

دەبینین دیسان خانی زاراوەیەکی گشتی وەک (ئەکراد) و (کورمانج) بەکار دەهێنێت و هەموو میللەتانی جیهان لە لایەک دادەنێ و کوردیش لە لایەکی تر ئەمەش جیاکارییەکی ئاشکرای ڕەگەزی کوردە لە میللەتەکانی تر و ناسنامەیەکی سروشتی دروستکردنە بۆ کورد بەرامبەر بە هەموو میللەتەکانی تر، بەوەی کە دەڵێت با نەڵێن هەموو جۆرە میللەتێک، واتە: هەموو ڕەگەزێکی نەتەوەیی جیهان، خاوەن کتێبن بەتەنیا کورد بەبێ کتێبن.

٢,٢,٢ بەرجەستەکردنی ناسنامەی کلتوری کوردی/ کلتوری ئازایەتی و چاونەترسی و ناتەبایی و دووبەرەکی

خانی لە پاڵ ئەوەی لە ناوەڕۆکی شیعرەکانیدا ڕەگەزی هەموو کوردان بەیەک نەتەوە دەخاتەڕوو، باس لە کلتورو کەسایەتی کوردانیش دەکات و ناسنامەیەکی کلتورییان لە چەند لایەنێکەوە بۆ نمایش دەکات و پێیان دەڵێت ئێوە خاوەنی ئەم جۆرە ناسنامە کلتورییەن، کە بەمەش هەم دەیەوێت کلتورێکی هاوبەشیان بۆ بەرجەستە بکات و هەمیش جیایان بکاتەوە لە نەتەوەکانی تری وەکو عەرەب و تورک و فارس. پاشانیش خاڵی لاوازو بەهێزی ئەم کلتورەیان بۆ دەخاتەڕوو، پێیان دەڵێت کە پێویستە کلتورەکەتان بە پێی بەرژەوەندییە گشتی و نەتەوەییەکە ڕێکبخەن

بە شێوەیەکی گشتی کلتور ((ئەو سیستەمە هزرییە کۆمەڵایەتییە بوتە دەستوری کۆمەڵگا لە پەیوەندییە کۆمەڵایەتیکاندا پەیڕەوی دەکات. جۆری کولتورەکان سەقامگیرە لەسەر ئاستی هوشیاری کۆمەڵگاکە. جیاوازی کولتوری قۆناغەکانی گەشەکردنی کۆمەڵایەتی و سیستەمی ئابووری پێکهاتە چینایەتیەکان گۆڕانی بەسەردا دێت و هاتووە.)) (چنگیانی، ٢٠١٧، ل. ٣٢). خانی دەیەوێت ئەم سیستەمە هزرییە کۆمەڵایەتییەی کۆمەڵگای کوردی بخاتەڕوو، کە ڕۆڵی هەیە لەسەر ژێردەستی و سەربەرزی کورد. بۆ نموونە دێت باسی ئازایەتی کورد دەکات و بەشان و باڵی شەرکەرو سەرۆکە کوردییەکان دا هەڵدەڵێت و دەیەوێت بە بیریان بهێنێتەوە کە ئێوە کەسانی لێهاتوو بەجەرگن، بەمەش دەیەوێت هەم پێیان بڵێت شورەییە بۆ کەسانێکی وەکو ئێوە ئازا؛ ژێردەست و زەلیلی بێگانە بن و هەمیش دەیەوێت ئەم خاڵە کلتورییە بەهێزەیان بخاتەوە پێش چاو و پێیان بڵێت ئێوە دەتوانن ببنە خاوەنی هێز و دەستەڵات و شایەنی ئەوەن بێگانە خزمەتکاری ئێوە بن، نەوەک بە پێچەوانەوە. لەبارەی کلتوری ئازایەتی کوردان (شەرەفخانی بەدلیسی) دەڵێت: ((زۆربەری کوردەکان ئازاد و ئازا و بوێر و جوامێر و مێرخاس و گەڕناس و بەکار و بەفیز ودەمارن)) (بدلیسی، ٢٠٠٦، ل. ٢٢). ئەو وتەیەی شەرەفخانیش دڵنیاکەرەوەیەکی بەهێزە لە هەبوونی کلتوری بەجەرگی کوردەکان. خانی لەم چەند دێرەی خوارەوەدا زۆر بە ئاشکرا باسی کلتوری جوامێری و ئازایی و چاونەترسی کوردان دەکات و دەڵێت

ئایا ب چ وەجهی مانە مەحرووم

بیلجوملە ژ بۆ چ بوونە مەحکووم

وان گرتی ب شیر شەهرێ شوهرەت

تەسخـیر کرن بیلادێ هیممەت

هەر میرەکێ وان ببەزلێ حاتەم

هەر مێرەکێ وان برەزمێ ڕۆستەم

بفکر ژی عەرەب خەتا ڤە گورجان

کورمانجییە بوویە، شبهآ بورجان

ئەڤ ڕوم و عەجەم ب وان حەصارن

کورمانج هەمی ل چار کـەنــارن

هەردوو تەرەفان قەبیلێ کرمانج

تۆ تیرآ قەزا کرینە ئامانج

کویا کول سەر حەدان کلیدن

هەر تایفە سەددەکن سەدیدن

ئەڤ قولزومێ ڕوم و بەحرێ تاجیک

هندی کو بکن خروج و تەحریک

کورمانج دبن ب خون مولەتتەخ

وان ژێک ڤە دکن میسالێ بەرزەخ

جوامێری و هیممەت و سەخاوەت

مێرێنی و غیرەت و جەلادەت

ئەو خەتمە ژ بۆ قەبیلێ ئەکراد

وان دانە ب شیر و هیممەتێ داد (خانی، ٢٠٠٨، ل. ٤٤)

خانـی زۆر بەجوانـی ئـەم کلتـورەی ئازایەتـی و چـاو نەترسـیی کـوردان دەخاتـەڕوو تەنانـەت پارێـزراوی و بەردەوامـی دەسـتەڵاتی ڕۆم و عەجـەم هـەر بـۆ ئازایەتیـی کـوردان و خزمەتـی ئـەوان دەگەڕێنێتـەوە. هەروەهـا بـاس لـەوە دەکات کـە ئازایەتـی و جوامێـری کـورد ئەوەنـدە زۆرە کـە وایکـردووە لـە ناوخۆیانـدا بـۆ یـەکتری سـەر دانەنوێنـن و کلتـوری یـەکتر قبوڵنەکـردن و دووبەرەکـی، وەکـو لایەنێکـی نەرێنـی کلتـووری بێتـە پێشـەوە و کـە ئەمـەش هۆکارێکـی سـەرەکییە لـە ناتەبایـی و پارچـە پارچەیـی کـورد و نەبوونـی یەکێتـی و یەکرێـزی. ئـەم کلتـورە نەرێنییـە (شـەرەفخانی بتلیسـی)یش لـە (شـەرەفنامە)کەی خۆیـدا باسـی کـردووە کـە دەڵێـت: ((کـوردەکان ئەگـەر ئاکارێکـی ناپەسـندیان هەبـێ، هـەر ئەوەندەیـە: کەسـیان سـەر بـۆ کەسـیان ناچەمینـی و بـۆ یـەکتر نایەنـە بەرکەمەنـد و هـەر وەک تاکـە-تاکـە، هـەر کەسـە بیـر لـە سـەربەرزی خـۆی دەکاتـەوە، بەتێکڕایـی بیـر لـە سـەربڵندی تێکڕایـی ناکـەن و پشـتی یـەکتری ناگـرن و نابنـە یـەک.)) (بدلیسـی، ٢٠٠٦، ل. ٢٥). دیـارە ئـەم کلتـورە تایبەتمەندییەکـی دێرینـی نەتـەوەی کـوردە، کـە خانـی بـەم شـێوەیە لـە شـیعرەکانی بەرجەسـتەی دەکات:

هندی ژ شەجاعەتێ غەیوورن

ئەو چەند ژ مینەتێ نەفوورن

ئەڤ غیرەت و ئەڤ علووێ هیممەت

بو مانعێ حەملێ بارێ میننەت (خانی، ٢٠٠٨، ل. ٤٤-٤٥)

هەر وەها زیاتر لەسەر ئەم باسە بەردەوام دەبێت و دەڵێت:

لەو پێکڤە هەمیشە بێ تفاقن

دائیم ب تەمەڕود و شیقاقن

گەر دێ هەبووا مە ئیتیحادەک

ڤێکرا بکرا مە ئینقیادەک

ڕووم و عەرەب و عەجەم تەمامی

هەمیان ژ مەڕا دکر غولامی

تەکمیل دکر مە دین و دەولەت

تەحسیل دکر مە عیلم و حیکمەت

تەمییز دبوون ژ هەڤ مەقالات

مومتاز دبوون خودان کەمالات (خانی، ٢٠٠٨، ل. ٤٥)

بەم شێوەیە دەبینین ڕاستەوخۆ ڕوو لە کوردان دەکات و پێیان دەڵێت کە ئێمە لە نێو خۆماندا سازشمان نییە و بەردەوام لە ناکۆکی و ململانێ داین و ئەگەر ڕێککەوتن و سازانمان هەبایە ئێستا نەتەوەکانی تر هەموویان دەبوونە خزمەتکاری ئێمەو ئێمەش دین و کیانی خۆمان تەواودەکرد و بەرەو زانست و پێشکەوتن هەنگاومان دەنا. کەواتە لێرەدا خانی دەیەوێت بە کوردان بڵێت کە لەبەر ئەوەی ئێمە خاوەنی کلتوری سازش و یەکرێزی نیین، بۆیە هەردەم پاشکۆ و خزمەتکاری میللەتانی ترین و نەمانتوانییوە دین و قەوارە و پێشکەوتنی خۆمان مسۆگەربکەین، بۆیە پێویستە هۆشیار ببنەوەو واز لەم کلتوور و خووە نەرێنییە بهێنن و دەست بخەنە ناو دەستی یەک، تاوەکو بەو یەکدەستییە مافی سەربەستی خۆتان بەدەست بهێنن. بەستنەوەی دین و دەوڵەت بەیەکەوە لەلایەن خانییەوە نیشانەی هۆشیاری نەتەوەیی خانی وەکو زانایەکی ئاینی ئیسلامی کوردی دەسەلمێنێت، ((... زانایانی ئاینی بەوە هۆشیار بوون بەبێ بوونی پیرۆزی نەتەوەی پیرۆزی دینی سەقامگیر نابێ چونکە دین بەشێک و سەرچاوەیەکی گرنگی کولتوری هوشیاری کۆمەڵە کولتوری هوشیاری کۆمەڵیش پێگەیەکی گرنگی کەسایەتی نەتەوەیە بۆیە بێ پاراستنی کەسایەتیی نەتەوەی کەسایەتی ڕۆشنبیری نەتەوەیش دەچێتە ژێر هەرەشەی بێ ڕیزیەوە. ئەمەیە ئەو میکانیزمە هوشیاریە هزری مۆدیرن بۆ تێکەڵاوکردنی چمکە هزریەکانی کۆمەڵێک مرۆڤ بۆ پاراستنی سەروەری و ئازادی نەتەوە.)) (چنگیانی، ٢٠١٧، ل. ٤٢) خانیش بەپێی سەردەمی خۆی درکی بەم ڕاستییە کردووە، بۆیە دین و قەوارە پێکەوە دەبەستێتەوە، ئەگینا خۆ خانی لەو سەردەم کێشەی لەگەڵ ئاینی دەوڵەتی عوسمانی نەبووە و هەروەک ئاشکرایە کە دەوڵەتی عوسمانی دەوڵەتێکی ئیسلامی سونی بووە و خۆی بە میراتگر و خزمەتکاری ئەم ئاینە ناساندووە

٣,٢,٢ خۆزگەی سەرۆك و پاشایەکی کورد

یەکێکی تر لە هزری نەتەوایەتی لای خانی وروژاندنی باسی سەرۆک و پاشایەکی دەستەڵاتداری کوردییە بۆ ئەوەی لە ڕێگەی هێز و تەخت و تەنجی ئەم پاشا کوردەوە میللەتی کورد بوون و ژینی خۆی مسۆگەر بکات و ئەو قەدر و قیمەتەی کە پێی نەدراوە بۆی بیگەڕێنێتەوە، هەروەک دەڵێت

قەت مومکینە ئەڤ ژ چەرخێ لەولەب

تالع ببتن ژ بۆ مە کەوکەب

بەختێ مە ژ بۆ مەرا ببت یار

جارەک ببتن ژ خواب هوشیار

رابت ژ مەژی جیهان پەناهەک

پەیدا ببتن مــە پادشـــاهەک

شـیرێ هونەرا مــە بێتە دانین

قەدرێ قەلەمـا مــە بێتە زانین

دەردێ مەببیـنتن عـیــلاجێ

عـیلمێ مــە ببــینتن ڕەواجێ

گەر دێ هەبوبا مــە ســەرفرازەک

صاحیب کەرەمەک، سوخەن نەوازەک

نەقدێ مە دبوو ب سککە مەسکووک

نەدما وەهــە بێ ڕەواج و مــەشکووک

هەرچەندی کو خالیص و تــەمــیــزن

نەقـــدەین ب سککەیێ عــەزیزن

لە شوێنێکی تردا دەڵێ:

گــەردی هەبوویا مــە پادشـــاهەک

لایق بدیبا خـــودێ کـــولاهەک

تەعـــیین ببوویا ژ بۆ وی تەختەک

زاهیر ڤــەدبوو ژ بۆ مــە بەختەک

حاصیل ببوویا ژ بۆ وی تاجــەک

ئەلبەتتە د بوو مەژی ڕەواجــەک

غەمخـواری دکر ل مـە یەتیـمـان

تینانە دەرێ ژ دەسـت لەئیـمـان

غالیب نەدبوو ل سەر مە ئەڤ ڕوم

نەدبوونە خـــرابەیێ د دەسـت بوم

مەحکومێ عەلییە و صەعالیک

مەغلووب و موتیـعێ تورک و تاجیک (خانی، ٢٠٠٨، ل. ٤٢-٤٣)

خانی خـەون بـە هەبوونـی پاشـایەکی کـوردەوە دەبینێـت و هەمـوو ئـاوات و خۆزگەکانـی پێیـەوە دەبەسـتێتەوە و وا دەخاتـەڕوو کـە ئەگـەر کوردێـک ببایـە بـە پاشـا و خاوەنـی هێـز و تـاج و تەختـی خـۆی ئـا ئـەو کات بەخـت ڕوو لـە کـورد دەکات و دەبێتـە خـاوەن ڕێـزو سـکەی دراوی تایبـەت بەخۆیـی و دراوی ئـاوا بـێنرخ نەدەمایـەوە و هیچـی تـر بێگانـە بەسـەریدا زاڵ نابـوو، ئیتر کـورد سـەربەخۆیی خـۆی ڕامدەکـرد و هەیبـەت و بوونـی خـۆی بەرجەسـتە دەکـرد. بـەڵام دیـارە ئـەم هـزرە نەتەوایەتییـەی خانی تەنیـا لـە خۆزگـە و ئومێـد و دەربڕینـی هەسـتێکی شـاعیرانە خـۆی پێشکەشـکردووە و هیواخواسـتنی کرانـەوەی دەرگایەکـی بەختـە بەسـەر نەگبەتـی و نەهامەتییەکانی کـورددا

٤-٢-٢ هێز بنەمای زامنکردنی قەوارەیە

خانـی بـە پێـی تێگەیشـتنی خۆیـی و بنەماکانـی گەیشـتنە دەسـتەڵات و کیـان لـەو سـەردەمدا، یەکێـک لـە هـۆکارە سـەرەکییەکانی

گەیشتن بە سەرکەوتنی کورد بۆ گرتنە دەستی ئامرازەکانی شەڕو هەبوونی هێز و زەبر و زەنگ دەگەڕێنێتەوە. لێرەدا خانی وەک (میکاڤیلی) و (هوبز) هێز بە بنەمای دەسەڵات دەزانێت، چونکە هەریەکە لەم دووانە ((لە لایانگرانی بەکارهێنانی هێز بوون بۆ پێکهێنانی دەوڵەت، لە ئێستادا و لە دەوڵەتە مۆدێرنەکانیشدا پشت ئەستوور بە هێزە جیاوازەکانی دەوڵەت ئامانجە ستراتیژی و نیشتمانیەکان و ئارامی و ئاسایش دەچەسپێت.)) (مەحمود، ل. ٢٠١٧، ٦٥). لەگەڵ ئەوەشدا خانی لە پاڵ شمشێر چاکەش فەرامۆش ناکات و دوای هێزو شمشێر دەیهێنێتە پێشەوە. هەروەک خانی دەڵێت

هەرچی بره شیرێ دەستێ هیممەت

زەبت کر ژ خوە ڕا بـمێری دەولەت

لەورا کو جیهان وەکی عەرووسە

وێ حوکم د دەستێ شیرێ ڕووسە

لێ عەقد و صیداق و مەهر و کابین

لوتف و کەرەم و عەتا و بەخشین

پرسی ژ دەنێ من ئەڤ ب حیکمەت

مەهراتە چ؟ گۆتە من کو هیممەت

حاصل کو دنێ ب شیر و ئیحسان

تەسخیر دبت ژ بۆیێ ئینسان (خانی، ٢٠٠٨، ل. ٤٣)

لێرەدا دەبینین خانی بە ئاشکرا داوای هەبوونی هێز و گرتنە دەستی ئامرازی شەر بەتایبەت لە لایەن میر و سەرۆکە کوردەکان بۆ ئەوەی لەم ڕێگەیەوە بتوانن سەرۆکایەتیی دەسەلات مسۆگەر بکەن و شمشێر و ئامرازی هێز لە دەست کێ دابێت ئەو دەتوانێت بووکی جیهان بۆخۆی ڕامبکات. ((ئینجا (چاکە) واتە هەڵس و کەوتێکی ژیرانە لەگەڵ دەوروبەر ڕەفتارو ئەنجام بدەی. لێرەدا دەبینین خانی (هێز) دەخاتە پێش چاکەوکرداری باش و بە بناغەی سەرەکی دا دەنێ بۆ بەرگری و سەرکەوتن و ڕزگاربوون، ئینجا دێتە سەر (چاکە)، چونکە خانی دەزانێ و لەو باوەڕەدابوو چاکەیەکی قەلس و لاواز لە جیهانێکدا کە هێزو خورتی داگیری کردووەو دەیبا بەرێوە، ناتوانێ بژی و خۆی بپارێزێ.)) (ئامێدی، ٢٠٠٥، ل. ٧٣). بۆیە دەبێ چاکە و ئیحسان لە شوێنی خۆی بەکاربهێنرێت، دەتوانین خوێندنەوەی ئەوەی بۆ بکەین و بڵێین دەبێت هێز لە شوێنی خۆیی و چاکەش لە کاتی خۆی بە حەکیمانە بەکاربهێنرێت و نابێ ساویلکانە و لاوازانە هەڵسوکەوت بکەن، تاوەکو بەکارتان نەهێنن

٢-٢-٥ وروژاندن و دروستکردنی هەست و ویستی ئازادی و سەربەخۆیی

مرۆڤ هەر لە ئەزەلەوە حەز لە ئازادی دەکات، بە شێوەیەکی وا کە دەتوانین بڵێین: ((ژیان یانی ئازادی. ژیان بێ ئازادی بوونی نەبێ باشترە بۆیە مرۆڤە ئازادیخوازەکان ژیان دەکەن بە قوربانی ئازادی. ئازادی ئەو هەستە بەپێزەیە مرۆڤ دەگەینێتە ئاستێک هەست بە بوونی خۆی وەک بونەوەرێک بکات. لەدێر زەمانەوە فاکتەرەکانی گشت گرفتە گەورەکانی مرۆڤایەتی و جەنگەکان لە پاراستنی کەسایەتی ئازادی نەتەوە هاتووە.)) (چنگیانی، ل. ٢٠١٧، ٤٠). کەواتە هەر لە ڕێگەی ئازادییەوە مرۆڤ دەتوانێت بوون و ژینی خۆی بەرجەستەبکات هەر بۆیە خانی لە شیعرەکانیدا خەون بە ئازادی و سەربەخۆیی گەلەکەی دەبینێت و ئەو سەربەخۆییەش بە بوونی دەستەڵاتی پاشا و کیانێك دەبەستێتەوە و پێی وایە ئەگەر کورد خەونی پاشایەکی بە دەستەڵات و تەخت و تاج بۆ بهاتبایە دی ئەو کات کورد لە ژێردەستی ڕزگاری دەبوو، هەروەک لەم دوو دێرە شیعرەدا ئاماژە بەو ڕزگاری و ئازادییە دەکات

غەمخواری دکر ل مە یەتیمان

تینانە دەرێ ژ دەست لەئیمان

غالیب نەدبوو ل سەر مە ئەڤ ڕوم

نەدبوونە خرابەیێ د دەست بوم (خانی، ٢٠٠٨، ل. ٤٣)

لێرەدا خانی بابەتی ئازادی و ڕزگاربوون لە ژێر چەپۆکی بێگانە بەدەست هێنانی سەربەخۆیی بە گوێی کورد دا دەدات. خانی هزری ئازادی نەتەوایەتی پەسندتر دەکات لە هزری ژێردەستی بۆ دەوڵەتێکی ئایینی وەکو ڕۆم، بەمەش خانی ئەو ڕاستییە دووپات دەکاتەوە کە دەڵێت: ((لە نێوان بلانسی هزری دینی و پیرۆزی ئازادی نەتەوەیدا هزری نەتەوایەتی بەهێزترە لە دینەکان.)) (چنگیانی، ٢٠١٧، ل. ٤٠)

٢-٢-٦ خزمەتی زمان و ئەدەبیات

خانی ئەگەرچی شاعیرێکی کلاسیک بوو لە هەمان کاتیش مەلایەکی حوجرە بوو، بەڵام هەستی بەوە کردووە کە پێویستە ئەو وەکو کوردێک خزمەتی زمان و ئەدەبیاتی خۆی بکات، ئەگەر لە چوارچێوەی قاڵبی هونەری بێگانەش بێت. واتە خانی ویستوویەتی هەم وەکو شاعێرە مەزنەکانی عەرەب و ڕۆم و عەجەم بەرهەمە شیعریەکانی خۆی بنووسێت و هەمیش لە ڕێگەی بەرهەمەکانییەوە خزمەتێک بە نەتەوەکەی پێشکەش بکات. بۆ ئەم مەبەستە بەرهەمی شیعری (مەم و زین)ەکەی باشترین بەڵگەیە. خانی هەر لە ناوەڕۆکی دیرە شیعرەکانی خۆی ئاماژە بەو خزمەتە دەکات و پیشانی دەدات بە مەبەست بە زمانی کوردی ئەم بەرهەمە دانسقەیەی هۆنیوەتەوە. هەر لەم بارەیەوە د. مارف خەزنەدار لە باسی (مەم و زینی) خانیدا دەڵێت: ((چیرۆکی شیعری (مەم و زین) وێنەی بەرزی زمانی ئەدەبی کوردییە، شاعیر لەو ڕۆژگارەدا لەوە گەیشتبوو کە پێویستی سەرشانیەتی زمانی کوردی بپارێزێ و پێشی بخا)) (خەزنەدار، ل. ٢٠١٠، ٤٠٩). هەست کردن بە ئەرکێکی وا پیشاندانی هزری نەتەوایەتی خانییە. چونکە ((زمان تەنیا فاکتێک نییە بۆ تێگەیشتن و دیالۆگی نێوان دوو مرۆڤ. بەڵکو فاکتێکە بۆ گەشەکردنی تاک و کۆمەڵ و شوناسنامە و هوشیاری نەتەوە.)) (چنگیانی، ل. ٢٠١٧، ١٢). هەروەها هەروەک ((ڕۆسۆ، هردر، فیشتە) دەڵێن ڕۆحی نەتەوە لە زمانی ڕەسەنی نەتەوەیدایە.)) (سەرچاوەی پێشوو) هەر بۆیە ئاوردانەوەی خانی لە زمانی نەتەوایەتی و گرینگی پێدانی و بەرهەمهێنانی دەقی ئەدەبی بەو زمانە لایەنێکی ڕووناکی هزری نەتەوایەتی خانی دەردەخات. خانی دەیەوێت بە بەرهەمی (مەم و زین)ی نەوەک هەر خزمەتی زمانی کوردی بکات بەڵکو دەیەوێت ببێتە مایەی شانازی کوردان لە نێو میللەتانی تردا. هەروەک دەڵێت

خانی ژ کەمالێ بێ کەمالی
مەیدانێ کەمالێ دیتی خالی
یەعنی نە ژ قابیلی و خەبیری
بەلکی ب تەعصوب و عەشیری
حاصل ژ عیناد ئەگەر ژ بێداد
ئەڤ بیدعەتە کر خیلافێ موعتاد
صافی شەمراند ڤەخوار دوردی
مانەندێ دەری لیسانێ کوردی
ئینایە نیزام و ئینتزامێ
کێشایە جەفا ژ بۆ وێ عامێ
دا خەلق نەبێژتن کو ئەکراد
بێ مەعریفەتن بێ ئەصل و بونیاد
ئەنواعێ میللەل خودان کتێبن
کورمانج تەنێ دبێ حسێبن (خانی، ٢٠٠٨، ل. ٤٦)

لێرەدا دەبینین زۆر بە ڕوونی باسی نووسینی بەرهەمەکەی بە زمانی کوردی دەکات و بیانووی ئەم کارەشی بۆ ئەوە دەگەڕێنێتەوە کە بۆ ئەوەی کەس نەڵێت کورد خاوەنی بەرهەم و کتێب نین و بێ مەعریفەت و نەزانن. ئەم خەم و بیانووەی خانی لە هەست و هزری نەتەوایەتی سەرچاوەی گرتووە

٧-٢-٢ هەوڵ بۆ بەرجەستەکردنی هەست و هۆشیاری نەتەوەیی

خانی وەکو شاعێرێکی کلاسیکی کوردی هەستی نەتەوایەتییەکی ئاشکرای لە دوو توێی ناوەڕۆکی شیعرەکانی پێشکەش کردووەو زۆر شانازی و ڕێزی بۆ نەتەوەکەی دەربڕیوە. دەتوانین بڵێین کە هەستی نەتەوایەتیش بریتییە لە ڕێز لە خۆنان و شانازی بەخۆکردن (خانی، ٢٠٠٨، ل. ٤٤). خانی جگە لە دەربڕینی هەستی خۆی بۆ نەتەوەکەی ڕووداوەکاتە کوردان و دەیەوێت تەڵی هەستی کوردایەتییان بژەنێت و بە بیریان بهێنێتەوە کە ئەوان کوردن و هاو ڕەگەزی یەکن و خاوەنی ئازایەتی و سەروەری و لێهاتوویی خۆیانن و... هتد. بەمەش دەیەوێت نەتەوەکەی هۆشیار بکاتەوە و هۆشیاری نەتەوەیی لە ڕێگای شیعرەکانی بڵاوبکاتەوە. بۆ ئەو مەبەستە دەبینین هەموو ئەو خاڵانەی، کە لە پێش ئەم باسەدا، بۆ دەرخستنی هزری نەتەوایەتی خانی خستمانەڕوو هەموویان ئەوە دووپات دەکەنەوە کە خانی لە ڕێگەی شیعرەکانی هەوڵیداوە کار لەسەر هۆشیاری نەتەوایەتیی نەتەوە پەرتووبڵاوەکەی بکات، بۆیە لێرەدا نامانەوێت ئەم باسانە دووبارە بکەینەوە

کاریگەری هزری نەتەوایەتی خانی لەسەر هۆشیاری نەتەوایەتی ئەدیب و ڕۆشەنبیرانی کورد دەبینرێت. ئەوەتا حاجی قادری کۆیی شاعێری ناسراوی کورد، کە نزیکەی دوو سەدە دوای سەردەمی خانی دەردەکەوێت، پاش ئەوەی دەچێتە ئەستەمبوڵ و بە (مەم و زین)ی خانی ئاشنا دەبێت، ئەم ئاشنا بوونە دەبێتە سەرچاوەی گەشەسەندنی هزر و هۆشیاریی نەتەوایەتی حاجی و تەنانەت هەندێک لێکۆڵەر لە ڕووی هزری نەتەوایەتییەوە حاجی بە قوتابی و درێژە پێدەری خانی دادەنێن. هەروەها حاجی بە وتەی خۆی، کە ئەمیر جەلادەت بەدرخان بۆمان دەگوازێتەوە، پشتراستی (مەم و زین)ی خانی وەکو کتابێکی نەتەوایەتی کورد دەکاتەوە[6]

لە کۆتاییدا ئەوەی لە هزری نەتەوایەتی تێبینی دەکرێت ئەوەیە کە خانی وەکو لێکۆڵەر و شارەزایەکی لایەنی سیاسی و کۆمەڵایەتی کوردی، دێت باس لە نەتەوەی کورد دەکات و دەست لەسەر ئەو دەردانە دادەنێت کە بوونەتە لەمپەر لە بەردەم گەیشتن بە سەربەخۆیی و کیانی کوردی، هەروەکو پێشتر خستمانەڕوو دەردەکانیش بەگشتی بریتییە لە نەبوونی سازش و یەکرێزی و یەکگرتنی نێوان میرنیشین و خێل و عەشیرەتە کوردەکان. ئەو دەردەی کە تا ئەمرۆش کورد بەدەستییەوە دەناڵێنێت هەروەک د. مارف خەزنەدار لەو بارەیەوە دەڵێت: ((شاعیر بەو داخەوە سەری ناوەتەوە کە سەربەخۆیی کوردی نەدیوە، گیانی پاکی لەوانەیە هەست بەوە بکا کە ئەو نەبوونی یەکێتییە تا ئێستا لە کۆمەڵی کوردەواریدا لەناو نەچووە.)) (خەزنەدار، ٢٠١٠، ل. ٤١٨). هەروەها بنەما و یاساو تیۆری گەیشتن بە پاشا و تەخت و تاج و دەستەڵات و دروستکردنی کیان بە پێی لێکدانەوەی ئەو سەردەم بۆ هەبوونی هێز و ئامرازی شەر و زەبرو زەنگ دەگەڕێنێتەوە، کە ئەمەش بنەمای سەرەکیی دروستبوونی دەوڵەتەکانی ئەو سەردەم بوونە. بۆیە ڕێنمایی و دیاریکردنی دەرمانی دووەمی بۆ کورد دەستگرتنە بە هێزو تیفاقی جەنگ

هەروەها خانی کار لەسەر چەند لایەنێکی بنیاتی نەتەوەی کورد، وەکو: ڕەگەز، کولتور، زمان،... هتد، دەکات و وەکو هۆشیاری نەتەوەیی لە ناوەڕۆکی شیعرەکانی دەیانخاتەڕوو. بەڵام ئەوەی جێگەی هەڵوەستە لەسەرکردنە ئەوەیە کە نابینرێت کە خانی باس لە چوارچێوەی خاکی نیشتمان بکات، یان بڵێین نازانین خانی دەیەوێت لە چوارچێوەی چ سنووری قەوارەیەك بۆ کورد دروست بێت. ڕەنگە خانی تەنیا مەبەستی هەبوونی پاشا و قەوارەیەکی کوردیی وایە کە کوردەکان لە ژێر سێبەر و سایەی بحەسێنەوە، جا ئەم دەسەلاتە چ ناوچە و شوێن گرنگ نییە. واتە: زیاتر مەبەستی لە کیانێك نەتەوەییە، نەوەک دەوڵەتی نیشتمانی، یان بڵێین قەوارەیەکی کوردی، نەوەک نیشتمانی. دەتوانین بڵێین ئەمەش هەروەک ویستی جولەکەکان بۆ قەوارە، یان ئەو شێوە کیانە نەتەوەییەی کە شێخ مەحموودی نەمر دەیەویست بۆ کورد دایمەزرێنێت. هەرچۆنێک بێت خانی خەونی بە قەوارەیەکی نەتەوایەتیی کوردی هاو شێوەی ڕۆم و فارس دەبینی و دەیویست کوردیش وەک ئەوان خاوەنی بوون و کیانی خۆی بێت

ئەنجام

لە میانەی ئەم توێژینەوەیە لەسەر هزری نەتەوایەتی لە شیعری کلاسیکی کوردیدا، بە نموونەی شیعرەکانی ئەحمەدی خانی، بە شێوەیەکی گشتی گەیشتین بەم ئەنجامانە

-هزری نەتەوایەتی لە نێو شیعری کلاسیکیی کوردیدا مێژوویەکی درێژی خۆی هەیە کە دەتوانین بڵێین سێ چوار سەدە پێش ئێستا بە پێی چەمکی نەتەوایەتی ئەو سەردەم ئەم جۆرە هزرە لە لای شاعێری کلاسیکی کوردی (ئەحمەدی خانی) دەردەکەوێت. خانی وەکو مەلا و ڕوناکبیر و شاعێرێکی ئەو سەردەم هەستی بە جیاوازی و زوڵمی نەتەوەکانی تری دەوروبەر کردووە و تێگەیشتووە کە کوردیش وەکو نەتەوەیەکی جیاواز و پێویستە هەر وەکو نەتەوەکانی تر یەک دەست و یەک هێز هەوڵی خۆیان

6 بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: (فندی، 8002، ل. 131-071)

کۆبکەنـەوە و لـە ژێـر سـێبەری پاشـا و دەسـتەڵاتێک ئـازادی و مـاف و ئەرزشـی خۆیـان مسـۆگەر بکـەن

-خانـی لـە (مـەم و زین)ەکەیـدا بـە ئاشـکرا بـاس لـە بوونـی خـۆی وەک کوردێـک دەکات و خـۆی لـە نەتەوەکانـی تـری ئـەو سـەردەم جیادەکاتـەوە. هەروەهـا، هـەروەک خۆشـی لـە ناوەڕۆکـی (مـەم و زین)ەکـەی ئامـاژە بـەو ڕاسـتیيە دەکات، کـە (مـەم و زین)ەکـەی دەکاتە بەهانەیـەک بـۆ ئـەوەی پەیام و هـزری نەتەوایەتـی خـۆی پـێ ئاراسـتە بـکات و خێـل و میرنشـین و هەمـوو کەسـایەتییە کـوردەکان بـە هەسـت و هۆشـیاری نەتەوایەتـی لـە خـەوی غەفلـەت بـە ئـاگا بێنێتـەوە، تاوەکـو چـیتر نەکەونـە گیانـی یـەکتری و بـە شـەڕو ناکۆکـی و ململانـێ و دووبەرەکـی ناوخـۆ غافـل نەبـن، تـا لـە ئەنجامـدا بێگانـە بەسـەریاندا زاڵ نەبـن و نەبنـە ژێردەسـت و خزمەتکاریـان. بـە بیریـان دەهێنێتـەوە کـە ئـەوان هەموویـان کـوردن و سـەر بـە یـەک ڕەگـەز و نەتـەوەن و خاوەنـی ئازایەتـی و چاونەترسـی و لێهاتوویـی تایبەتـن، بۆیـە دەبێـت لەگـەڵ یـەک تەبـاو یەکگرتووبـن و دووربـن لـە دووبەرەکـی و بێگانەپەرسـتی، ئیـتر بـە یەکێتـی و هێـز دەتوانـن دەسـتەڵاتی خۆتـان بسـەپێنن و پاشـاو تەخـت و تانج مسـۆگەر بکـەن و لـە ئەنجامـدا نەتەوەکانـی تـری دەوروبـەر بەناچـاری خۆیـان دەبنـە گوێرایـەڵ و خزمەتکارتـان. بەمشـێوەیە خانـی هـزری نەتەوایەتـی خـۆی لـە شـیعرەکانیدا بـە ڕوونـی بەرجەسـتە دەکات

سەرچاوەکان

Huard-Champoux, M. (2008). Des théories du nationalisme à la construction identitaire nationale: l’identité nationale dans un contexte de légitimation politique en chine. Mémoire de maîtrise. (s. l. Laliberté, Ed.) Université du québec à montréal

بدلیسی, م. (٢٠٠٦). شەرەفنامە.(و. م. هەژار هەولێر: ئاراس.

جەعفەر عەلی. (٢٠١٣). ناسیۆنالیزم و ناسیۆنالیزمی کوردی. هەولێر: رۆژهەلات.

چنگیانی, ج. (٢٠١٧). هەنگاوەکان بەرەو دەوڵەت. هەولێر: حاجی هاشم.

خانی, ئ. (٢٠٠٨). مەم و زین. (ئ. و. هەژار، هەولێر: ئاراس.

خەزنەدار, م. (٢٠١٠). مێژووی ئەدەبی کوردی. هەولێر: ئاراس.

سمیس, ئ. د. (٢٠٠٤). نەتەوەخوازی، تیۆری و ئایدۆلۆجی و مێژوو. (و. هـ. سیوەیلی، هەولێر: ئاراس.

سەلام, ئ. ع. (٢٠٠١). سۆسیۆلۆژیای شیعری کوردی(لە دەقی شیعری نەسرینی فایەق بێکەسدا). گۆڤاری کاروان(١٥٥), ١٥٥-١٦٤.

شـەمس, س. (٢٠١٢, ١١ ٢٧). بزاڤـی ناسـیۆنالیزم و دەوڵەت-نەتـەوە، پێکهێنانـی دەوڵەتـی سـەربەخۆی کوردسـتان لـە نێـوان خـەون و ڕاسـتی دا. Retrieved from https://www.blogger.com/profile/٠٩٨١٤٤١١٦٢٩١٦٨٢٧٠٠٢٩

صالـح, ئ. ك. (٢٠١٠). ڕەخنـەی کۆمەڵایەتـی و پراکتیزەکردنـی لـە شـیعرەکانی گۆرانـدا. نامـەی ماسـتەر: فاکەڵتـی پـەروەردە زانکـۆی سـەلاحەدین

عومەر, م. ئ. (٢٠٠٥). ئەدەب و کۆمەڵگا. هەولێر: گۆڤاری ڕامان.

فندی, ر. (٢٠٠٨). الفکر القومی الکوردی بین خانی و حاجی قادر الکویی. ؟: ؟.

قانع, م. و. (٢٠٠٥). ناسیۆنالیزم و سەفەر. سلێمانی: ڕەنج.

قەرەداغی, ع. (٢٠٠٢). گەڕان بە دوای بووندا. سلێمانی: سەردەم.

قەرەداغی, ع. (٢٠٠٧). گوتاری ناسیۆنالیزمی کوردی. سلێمانی: ڕەنج.

کۆچێرا, ك. (٢٠١٣). بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد و ویستی سەربەخۆیی. (و. ح. ڕەستگار, Ed.) هەولێر: چاپخانەی ڕۆژهەڵات.

مستەفا, س. ح. (٢٠١٥). بیـری نەتەوەیـی و بەرنگاریـی لـە شیعرەکانی (کامـەران موکـری)دا. زانکـۆی سـلێمانی: نامـەی ماسـتەر فاکەڵتـی زانسـتە مرۆڤایەتییـەکان

مناف, م. (٢٠١٦). دیداری هزری نەتەوەیی. هەولێر: ڕۆژهەلات.

مەحمود, ئ. (٢٠١٧). ڕۆڵی هێز لە بە دەوڵەتبوونی کوردستاندا. سلێمانی: سەردەم.

مەزهەر, ك. (٢٠٠١). چەند لاپەڕەیەک لە مێژووی گەلی کورد. (ئ. ع. زەنگەنە, Ed.) بغداد: الادیب البغدادیة.

ئاگرین, ع. ع. (١٩٩٤). شیعری سیاسی کوردی لە خوارووی کوردستان (١٩١٨-١٨٣٠). نامەی ماستەر: زانکۆی سەلاحەدین- هەولێر.

ئامێدی, ع. ی. (٢٠٠٥). هۆنراوەی بەرگری لە بەرهەمی چەند شاعیرێکی کرمانجی سەروودا (١٩٣٩-١٩٧٠). هەولێر: وەزارەتی پەروەردە

ئەحمەد, ك. م. (٢٠٠٠). کوردی سلێمانی و بەغدا لە نێوان هەردوو جەنگی جیهانیدا ، : گۆڤاری پەیڤین ژمارە ٩سلێمانی.

ئەرگون, ز. (٢٠١٧). نەریتا نەتەوەیی د هەڵبەستا نوویا کوردیدە (١٨٨٠-١٩٧٠). زانکۆی زاخۆ: نامەی دکتۆرا فاکەڵتیی زانستە مرۆڤایەتییەکان

ئەلعەزاوی, ق. ج. (٢٠١٥). ڕەگ و ڕیشەکانی ناسیۆنالیزمی تورکی. و. د. موحسین ئەحمەد عومەر، ئیستانبوڵ: بەردان.

Çavkanî I References

Agirîn, ‘. ‘. (1994). Şî›rî siyasî kurdî le xwarûy Kurdistan (1918-1830). Namey Master: Zankoy Selahedîn- Hewlêr.

Amêdî, ‘. Î. (2005). Honrawey bergrî le berhemî çend şa›îrêkî kirmancî serû da (1939-1970). Wezaretî Perwerde.

Bidlîsî, M. (2006). Şerefname. Wer. M. Hejar. Aras.

Ce’fer ‘Elî. (2013). Nasyonalîzm û nasyonalîzmî kurdî. Rojhellat.

Çingyanî, C. (2017). Hengawekan berew dewllet. Hacî haşm.

Ehmed, K. M. (2000). Kurdî silêmanî û bexda le nêwan herdû cengî cîhanî da. Govarî Peyvîn (9).

El’ezawî, Q. C. (2015). Reg û rîşekanî nasyonalîzmî Turkî. Edt. Dr. Muhsîn Ehmed ‘Umer. Berdan

Ergun, Z. (2017). Nerîta neteweyî di hellbesta nûya kurdî de (1880-1970). Zankoy Zaxo: Namey Doktora Fakultî Zaniste Mirovayetîyekan.

Findî, R. (2008). Alfîkrul- qewmî Elkurdî beyne Xanî we Hacî Qadir El-koyî.? :? .

Huard-Champoux, M. (2008). Des théories du nationalisme à la construction identitaire nationale: l’identité nationale dans un contexte de légitimation politique en chine. Mémoire de maîtrise. (s. l. Laliberté, Ed.) Université du québec à montréal.

Koçêra, K. (2013). Bizûtnewey neteweyî kurd û wîstî serbexoyî. Edt. H. Restgar. Rojhellat.

Mehmud, . (2017). Rollî hêz le be dewlletbûnî Kurdistan da. Serdem.

Menaf, M. (2016). Dîdarî hizrî neteweyî. Rojhellat.

Mezher, K. (2001). Çend laperreyek le mêjûy gelî Kurd. Edt. Zengene. El-Edîbul-Bexdadiye.

Mistefa, S. H. (2015). Bîrî neteweyî û beringarîy le şî›rekanî Kameran Mukrî da. Namey Master Zankoy Silêmanî, Fakultî Zaniste Mirovayetîyekan.

Qani’, M. Û. (2005). Nasyonalîzm û sefer. Renc.

Qeredaxî, ‘E. (2002). Geran be dway bûn da. Serdem.

Qeredaxî, ‘E. (2007). Gutarî nasyonalîzmî kurdî. Renc.

Salih, K. (2010). Rexney komellayetî û praktîzekirdnî le şî›rekanî Goran da. Namey Master: Fakultî Perwerde Zankoy Selahedîn.

Selam, . ‘. (2001). Sosyolojyay şî›rî kurdî (Le deqî şî›rî Nesrînî Fayeq Bêkes da). *Govarî Karwan* (155), 155-164.

Simîs, . D. (2004). Netewexwazî, tiyorî û aydolocî û mêjû. Wer. Sîweylî. Aras.

Şemis, S. (2012, 11 27). Bizavî nasyonalîzm û dewllet-netewe, pêkhênanî dewlletî serbexoy kurdistan le nêwan xewn û rastî da. Retrieved from hittpis://www.blogger.com/profile/09814411629168270029

Xanî, E. (2008). Mem û zîn. Wer. Hejar. Aras.

Xeznedar, M. (2010). Mêjûy edebî kurdî. Aras.

'Umer, M . (2005). Edeb û komellga. Govarî Raman. 'Umer, M . (2005). Edeb û komellga. Govarî Raman.

EXTENDED SUMMARY

The aim of this research is an attempt to discuss, identify and present national thought in Kurdish poetry in general and national thought in classical Kurdish poet Ahmadi Khani in particular.

In classical Kurdish poetry, Ahmadi Khani is considered the father of national thought, which reflects all the principles of national identity in his works. The influence of Khani's national thought on the national consciousness of Kurdish writers and intellectuals can also be seen. However, it should be noted that Khani, with an Islamic background, tried to express national feelings within the framework of Islam.

National thought as one of the most important and sensitive issues has become the subject and content of many literary genres, especially poetry. Kurdish literature has welcomed national thought and Kurdish poets have written hundreds of poems and works on it. The first person to look at this issue very clearly is the classical Kurdish poet Ahmadi Khani, who is called the pioneer and even the father of Kurdish national thought. This study has tried to devote its content to national thought in general and the classical Kurdish poet (Khani) in particular and to unveil the national thought that Khani embodied in his work. This study also attempts to discuss the different opinions of Kurdish writers and researchers on Khani's national thought. For this purpose, the content of the research is divided into two main parts. In the first part, national thought is presented in several aspects such as: concepts, theories, history of emergence and relationship with literature. In the second part, he focuses on Khani, as an example of a classical Kurdish poet, several aspects of national thought in his Mam and Zin, such as: embodying Kurdish cultural identity, culture of courage, fearlessness, discord and division The desire for freedom and independence in the heart of the Kurdish nation, the service of language Kurdish literature and efforts to embody national feelings and consciousness, etc.

In general, this study attempts to answer several key questions:

- What are Khani's national ideas and how are they embodied?

Q: What are the opinions of Kurdish researchers and writers about Khani's national thought in general and do they all agree on the same opinion, or do they differ? how and why

The researcher wants to achieve some scientific results by answering these main questions.

Of course, our research, like all other research, has overcome several problems. In general, we can say that the existence of different texts of Khani's Mam and Zeen and the lack of translation and interpretation in Sorani dialect.

This research is conducted within the framework of a qualitative approach and on the basis of interpretation and description, to determine the national thought of the classical Kurdish poet (Khani). The samples of poems are unlikely and deliberately analyzed according to their importance to the discussion.

We can say that there are more than one reason behind the choice of this topic, as the content and subject of our research, the most obvious of which is due to the attractiveness and importance of this topic.

This study includes several results, but the most important are:

National thought has a long history in classical Kurdish poetry. We can say that three or four centuries ago, according to the national concept of that time, this kind of thought appeared in the classical Kurdish poet (Ahmadi Khani). Khani, as a mullah, intellectual and poet of that time, felt the

differences and oppression of other nations around him and understood that Kurds as a different nation should unite their efforts to ensure their freedom, rights and values under the shadow of a king.

Khani in his Mam and Zeen openly talks about his existence as a Kurd and distinguishes himself from other nations of that time. He also points out the fact that he uses his Mam and Zeen as an excuse to direct his national message and thought and to awaken Kurdish tribes, emirates and all Kurdish personalities with national feelings and consciousness, so that they no longer fall into each other's souls Do not neglect internal conflicts and divisions, so that foreigners do not dominate them and become their subjects and servants. He reminds them that they are all Kurds and belong to the same race and nation and have special courage, fearlessness and skills. Therefore, they must be united and avoid divisions and xenophobia Your servant. Thus, Khan clearly expresses his national thought in his poems.